का॰ नै॰
१३ टी॰
१

श्रीगणेशाय नमः ॥ इदानीं इंद्रादिपंचनलीसंशेत्रयोदशसर्गमारभते कल्पद्रुमेति अथ विमानधुर्या वैविकावाहिनः तां भैमीं राजकाद्राजसमूहात् अपगमय्य निवर्त्य नलाकृतिधरान् नलवेषधारिणः पंचवीरान् नलसहितान् इंद्रादीन् निन्युः प्रापयामासुः शिबिकावाहिनां तेषु पंचसु नलोस्तिवा न वेति अपरिजानात् नलस्याक्लिनलरूपधारकत्वं घटते अ स्वायरूपेण दासित्वं तस्याप्युक्तमेवेति कथ्यपेन्तयापि प्रज्ञातेवीरपदेनयोधीनायकगुणः केकस्मात्कोकान् निवेघरिमलेमनोहराः गंधाः समस्ताः नंदनवन कल्पद्रुमादेवाः धीन तरवः तेषां इंद्रान्स्मात्मा श्रयां परिमलाश्रितां भृंगमालां भ्रमरपंक्तिं पुरा हत्ता अतिपायान्कल्पद्रुमानिवकल्पद्रुमान् नंदनस्थितान् हत्वापेन्तयाऽधिकस्तस्थान्यराज्येपत्तयातेपीत्यर्थः सर्वाभिलाषपूर्वक साम्यात् मंदारादिष्वपि चतुर्षु कल्पद्रुमशब्दप्रयोगः भैम्यपि नलाश्रया विमानेस्थितत्वात् नयति स्मि कर्मा १ साक्षादिति सा देवी तत्रैतेषु मध्ये प्राधान्यान्निवेषानक्रमानुरोधाच्च ।

॥ कल्पद्रुमान्परिमला इव भृंगमाला आत्माश्रयान्निखिलनंदनपादिवृंदान् तां राजकादपगमय्य विमानधुर्या निन्युर्नलाकृतिधरानथ पंचवीरान् १ साक्षात्कृताखिलजगज्जनिताचरित्रा तत्राप्यनाप्य समयं धिषणां दिवस्तथासौ ऊचे यथास्य सकृदप्यधिपेति रम्यथाधि प्राक्प्रिय तस्य वचनैर्नैषधकायमाया २ ॥ ॥ ।

दिवोधिनाथस्येंद्रस्य धिषणांस्त्रीदिग्धपताजालेन प्रकारेणोचे अकथयत् तथा येन प्राचीपतिरिंद्रस्ताभ्यथायि उक्तो भवति तस्यैनेषधकायस्य माया छद्म न च प्राकारा पिप्रेकदेतं भवति किंभूताः साक्षात्कृतं अखिलजगतां जनता चरित्रं जनसमूहवृत्तांतो ययासा यथा इंद्रादीनां प्राकट्येन विशेषोनतयाविर्भावं च योनिश्चेयप्रतिभासो नतथाऽसो चेष्टितभावः साक्षादिति विशेषणेन तत्र पंत्वागतानामिंद्रादीनां ज्ञानोचितत्वं सूच्यते २ ॥

राम
१

यत एवंविधाः पयोधरा मेघाः इरस्यापत्यं हारिः स्कंदो गणपतिर्गणश्चेति वा तेषां मेकचुंबीस्यामित्यन्मध्यवर्ती इंद्रः शुभ्रो
शुद्धोऽर्हगणेनानुसरत्या तामसहनयत्येवं पीनाः पयोधराः कचुंबी च एवंविधो वायुरिंद्रस्तस्य चापं तेन त्वचिता संबद्धा शुभ
णिप्रभा स्वर्यशोभाया यासु ताभिः शुभ्राभ्रादिभिः शक्रधनुर्व्याप्तेन सर्पणं च प्रकर्षेण भ्रांतिस्ताभिर्वा तु पावकः प्रचुरेलाभो
धनादिप्राप्तिर्येषु रणेषु स्वार्जिताभिः रंजिताभिर्द्वेत्यजया बहुला शोभा दीप्तिर्या संतापश्च तारणाचिताभिः तु वा नामधाना
मपि कामनपत्यात्से निकत्वं भुज्यते च द्रौदिभिर्विशिरोऽइंद्रचापेन च पलेमाकाशे चिताः वृद्धिं प्रापिता स्वर्यशोभाया स्विति वा तेः
कृत्वा द्विधा तौ वा चंद्रादित्यस्तेजस्विनस्तेजः संबंधेन स्वर्यतेजः प्रचुरं यत्र जातमित्यर्थः नलपद्मेन घनलः सभार्यो द्वयोर्यात्रा
सुचचामरधारिणीभिः अन्वास्यते सेव्यते किंभूताभिः शुभ्राः सिताः अंशुकाश्च यस्य तेन हंसगणेन मुक्ताहारसमूहेन कृत्वा
हारीस्तु इरः पयोधराकाः स्तनमध्यस्तत्र चुंबिनी तत्सवर्णा इंद्रचापसंबद्धस्वर्यप्रभेव प्रभाया सां ताभिः चोप्यर्थः यात्रोत्सवयीति
योजनाहारमध्यगमणीनामनेकवर्णत्वादिंद्रचापसंबद्धस्वर्यप्रभासाम्येन या अत एव बहुलाभिः प्रचुराणि आभरणानि ते
र्दृष्टाभिरलंकृताभिः भार्यान्याऽवाराणां ग्रहणं आभरणग्रहणं तथेति स्त्रीलंकाराणां अतो न पौनरुक्त्यं एतेन यथास
भार्यां निर्भय आस्ते तथा सेयामयात्रा स्वकीति व्यज्यते शुभ्रो उहीमपुलकयोः शुभमणिस्तरणिः समितुय इत्यमरः इरशब्दात्
स्य इमित्यण् हारी ताच्छील्ये णिनिः अपत्ये वा तद्ध्य यदा शुभ्रा शुभ्रहारगणेन हारिणः पयोधराः स्तनास्तेषामंकः पार्श्वप्रदे
शः तच्चुंबी इंद्रचापोनवयदविशेषस्तेन संबद्धा स्विग्ररत्नप्रभाया सां ताभिः इंद्रचापवदाकाशव्याप्तास्थिव मणिप्रभा या
सां ताभिरिति वा चित्रमणिप्रभासंवलिताः शक्रधनुः सदृशाभवंतो निबद्धलैराभरणैर्भूषिताभिरित्यर्थः खचद्भिः संवरण सम २
या ध ॥ ॥

2

अमरति वरवर्णिनि उत्तमे भैमि वयं अमुष्य नृपस्य वीराणां वा सेनायाः सेन्यस्य उन्नतिं उत्कर्षं ऐश्वर्यं सामर्थ्यं वा कुलं वा किं अमे
वर्णयामः वर्णनाशक्यत्वाद्वागगोचर इत्यर्थः किंभूतस्य द्विषन्तः मित्रो यो बलस्तु माद्यैत्यकुलस्य विजित्वरं जयनशीलं एकः पौप
राक्रमो यस्य यस्य रणश्रीः सेनाचरी भवेतो यो उद्मानं नदानवारिभिरा एतमारण्यलो तयोर्वीसेनागौरवेन हत्वा जनिताः
ता असुरभी दैत्यभयं यया सा असुरदेवानां या भीः तस्याः ईरणे तेन या श्रीः सा यस्य जनितेति वा वागगोचरे स्याच्चरितमित्य
र्थः नलपक्षे तु अस्य वीरसेनात्मजस्य पाउत्पत्ति किं कथयामः अपितु न अकथनेपि लोकत्रये प्रसिद्धत्वात् त्वगुणैरेवास्याव
न्तत्वान्नायो हि स्वयं न प्रसिद्धस्य पित्रादिभिस्तस्यावर्णनं क्रियते अयं तु न तथेति भावः किंभूतस्य द्विषतां बलस्य सैन्यस्य सांगि
कस्य सत्वस्य वा जित्वरं पौरुषं पराक्रमो यस्य यस्य रणश्रीः सेनाचरी भवेतः सैनिका इमास्ते वीतम्मानं नदानवारि सुप्रदानोदकं

अमः किमस्य वरवर्णिनि वीरसेनोद्भूतिं द्विषद्दलविजित्वरपौरुषस्य सेनाचरीभवदिभाननदानवारिवासेन यस्य जनि
ता सुरभी रणश्रीः ३ प्युत्रं प्युहारजा एणारि पयोधरी कंचुकी इत्यापत्रचित्रगुम्फिलिप्रभाभिः अन्वास्यते समितिन्द्वासरवा
हिनीभिर्यात्रासु चेयं वकुलाभरणाश्रिताभिः ४॥

न स्यमासेन गसेनु सुरभि जनिता रत्नश्रीः सा वरणेत्सेना या मञ्चलीभवतो
पर्वताय मार्जनं रश्मानापितिवामत्तगजवाक्यस्यमनेन सच्यते एवमेन नलयोरभेदबुद्धिप्रयाप्तस्याभवति नप्या देवोत्कर्षणो
लक्षणपारणाश्मो वर्तते इतः श्लोकादारभ्य सप्तजीतियावेत प्रथमभिदा द्विवर्णनं पश्चान्नलवर्णनं अत्या जोत्पादो च नलवर्णने
प्राप्यम्य नदिक्पालवर्णनं पश्चादिति ज्ञेयं श्लोकादि प्रथमतः इह श्लोके नलस्य प्राधान्येन दर्शितः कारणेन्यादि तृतीययादिक्
पालानाम प्राधान्यमिदं प्राप्तयो वर्णनो प्रवर्ततो पणोते णीतस्य शौचपालये भरतैमक्राचयानश्रीसा चातेवरवर्णिनीति हूद्भा: उत्तमा
वरवर्णिनीत्यमरः वरो वर्णो यस्याः इति वा अतिपायिनेय भ्रमोलवर्ण्यन्ताद्भूतिनिः ३ प्युत्रेति एष इत्यन्सगितिचयानाम् सुविलास
गतिषु चतुरं दृत्याग्रासुवा अमरवाहिनीभिः सुरसेनाभिः अन्वास्यते अनुगम्यते किंविधाभिः प्युत्रां प्युत्रं इहरसंबंधिनो हाराः एका
दशरुद्रास्तेषां गणाः समूहः हारसंबंधिनो वा ये गणाः नंदिप्रभृतयस्तान्सर्वानपि हरति आत्मना सह नयति ततस्य हृता इतिया

का॰नै॰ टी॰ ३

आलप्यामालोकसे अपि त्वा लोकयेति वा अति पयेवा हे नेत्रे वाह् अतिशयितै नवद्वितौ णमौ नेनेत्रे च प्राप्यमति क्रान्ते अतिशयौ च अ ॥
तिशये चेति नपुंसकैकशेषेण वा आ लोचयं एतद्वयेत्तु प्रमनेन पालितं वद्वध्वं नेनेत्रार श्चवक्त्रं नां वा नेत्रार स्तेषां भ्रममदं अति ॥
शयितार्द्र लोच्य स्यल त्वणया वदनं उत्तम मालोकय प्रत्राव स्नान्या अप्पनेन याचिता स्वस्या स्तु एवं व्यज्य तु लिं प्रोमिदुदं
पदिति लक्ष्मदः नेत्रे प्रविशुणव स्व इति विभ्राजिष्णुः स्नाजि एवं स्तुरिति तावृशो लघ्य वक्तुः नयोगे भ्रमो भ्रमत इति नलोके तिष घोनि
षेधाः तत्कृतो यात्र वडनेत्र पाद्यातं भावसमद स्तं व पेषणव सेप्याएँगत्वा एकेकार्थः ६ लीलाइति हेनितं विनि अति एवनि
विडलितं वे भ्रमीव लादीनां वलवृत्तं नभुचि प्रक्षेतौ नां समर्ख संपरणं राज्यं तस्य भावः तस्य प्राज्यो बहु उपभोग स्वपि पिशुना
त्तदसहमालेख्वादेवा एतस्येंद्रस्य पाणिं च चरणौ चपाणिवरणमेसरागं सानुरागं यथा तथा दूधते धारयति द् स्तदेनावालो

लेख्वानितं विनिवला दिसमद्र राज्यं प्राज्योपभोग पिशुनाद्धते सरागं एतस्य पाणिचरणं लद्दने नपत्यासार्द्धं शचीव
हरिणमदमवहस्व ७ आकर्ण्येतु त्यमखिलं सुदती लगंती मालवंडलेपि चनले पिच वातमेतां रूपसमानमुभ
येत्र विगाहमानाश्राव्यनिरीयमवापदसोननाम ८॥ नमस्कारार्थे च चरणाविन्यस्थैः तत्तस्माद्देने वहरिणां हे
ण त्यालार्द्धं प्राची समुद्रमुद्वहस्व धारयस्व नलपक्षे सराग मरुणेण तस्य पाणिचरणं कर्तृसैन्य स्वाम्यमात्यादिभिः षड्भिर्नवभिर्लेन
सं सद्भस्य राज्यस्य प्राज्य उपभोगस्तत्सूचिका सामुद्रिकोक्त लक्षणभूताः ध्वजादिलेखाः कुंभभूताः दधते धारयति दधधारत्वे
एकवचनांतमस्मिन्पक्षे रूपं तस्मादेनेन यस्यानलेन सह हर्षं धारयस्व केनके वहरिणं प्राचीवले खा आदित नदनापिशुनौ ख
लभ चक्रादि तमः ललितेव यादृदतिशयायाधोदिति पाणिचरणं प्राण्पुग त्वा देकवचनेषु हतं ७ आकर्ण्येति असौ सुदती भैमी
एतां इर्वो क्तौ अखिलां वाचमालवडलेपि च तु ल्यं लगंती समाने सर्वथा माकल्पं उभयत्र इंद्रेन ले च समान रूपं अश्व त्रपुचविगा
हमानोजातनीविशेषाव लोकनाद्दपि विशेषमनुपलभमानायथा न श्री नाद्दवरो द्वियान्नने त्राचदुरिंद्रियाच्च निर्णयं राम
नोवायतन्नप्रापअनयेदः स्तुतः किं वानलः तयोः सरूपत्वादपमिद्दान लावेतिना ज्ञासीदित्यर्थः अपि चेति समुदायोप ३

शोणीरिति ३ तिपद्यं कुत्रचित्पुस्तके दृष्टं न स्वायमर्थः अयं शोणीभ्रतां पूर्वे ता नां पक्षच्छिदां विधाय कृत्वा विपज्जलनिधौ आपतत्
मुदेमग्नं पक्षसहितैः पर्वतैः अष्टाक्षोणीकरणा जगदुज्जहार उच्चकर्षेत्यर्थः पर्वतपक्षच्छेदनादिपददितं कृतवानिति भावः किंभू
तानां अतुलाः अतुलाः कर्कशा अविषह्या देहा येषां तेषां उद्दामदर्पाणां अस्तुजटानां हरिकुंजराणां कोटिभुजलामित्यर्थः
किंभूतोयं वलात् दैत्या उदग्र उदग्रवलः यस्य उदग्रं पौरुषं यस्य सः नलपदेष्ट्र तुलान तुष्टान् मलदानां च कर्मणो ...
पयंति मारयंति एवं विग्रहाः शरीराणि वैरे वा येषां तथा उद्दामदर्पाः सरयोऽधागजाश्च ते ... नलवे रोनया तां पक्षच्छिदं
सहायच्छेदं कुलिशच्छेदं वा कृत्वा उदग्रंवलं पौरुषं सेनं वा यस्यायं मलो वैरिकृतापत्सुमुद्रे मग्नं जगदुज्जहार वैरिणां हत्वा अस्या
पद्दलितमकरादित्यर्थः ५ भूमीम्नलस्थले हे घट स्प्रतिभटो स्पर्धिनो ... इत्यर्थः सेव्या मम भीभृतः

शोणीभ्रतामतुलकर्कशविग्रहाणामुद्दामदर्पहरिकुंजरकोटिभाजां पक्षच्छिदामयमुदग्रवलो विधाय मग्नं विपज्जल
निधौ जलमुज्जहार ५ भूमीभृतः सपदि जिष्णुमपत्ययाणां जानी ... मुंकपंचितगुणं घट प्रतिभट ... 
कुनेत्रं नालोकसे तिणायमकृतमेलदीयं ६॥ पर्वतान जिष्णुं नेतारं तथा न विद्यते पक्षे ... आपायोना शोष स्मातमयुं आम
यवंतमनिं दं ... नेवजानीहि ... वायं ... इत्यन्ता यंत आइत्यत ... ममतिक्रांतं म
स्तात् पिदीर्घ आलएवाद्भुतमाश्चर्यकारिकर्पं चितगुणं नेलत्रप धारणा आदितं वकुनेत्र स्यभावो याकुनेत्रं नालोकसेन पय
सिगुणत्वात् ... वियमानं त्वादित्यर्थः पाया वतिक्रांतं हस्त नलयो नेमाणिनसंतो त्यर्थः इति वा वकुनेत्र समूहं वाकुनेत्र सेवधि
नमल ... यमति पाय मुत्कर्षं वाश्च यं मिति वा नलप ... त्वसमुन्नपवेरत सपापं न जानीहि ... श्लोकत्वात् ... तेषां
परतो वणि ... स्या तं रणे आयमलोप्यपायः पलायनं यस्मात् पलान मित्यर्थः एतदीयं अतिशयमपरिमितं हस्तपरि
माणमाश्चर्यं रयं प्रावरण ... लोदस्ते ... तं नेत्रं चीनां प्रमुकं गुणं यथा ... विलोकन ... नालोकसे ... पत्वा
लोकये ... र्थः वाकुचनेत्रेच वाकुनेत्रे आयमलिक्रांतं वा कुहस्त परिमाणं अधिकमारिणो नेत्रेच पस्तादयति के इत्यर्थः तद्गुणं य

का॰मं॰ टी॰ ५

अस्य येति हे रुचिरकांति शोभन अवलोद्रियेमे मिश्रस्याप्युरसमव्यतिप्राप्ति हेति पदं ता ज्वालापारवंतस्य कवलीभवंति या सौभूवंतौ
लानिलानि पाथिवानि ह श्री कार्यां तितएकाष्टकरोषादेपनेता न्येवाधिकरणं भस्मन एवाधारः ततः प्रभव उत्पत्तिर्यस्या एवं विधा
भूतिर्भस्मततस्त्विनो विपाप्नु यतादिग्ने तानि ह स्यामहेश्वरस्य शिवस्या गरागजनना यउ केत नैनौभगानां विशिरु वलोमनये संजा
यते संपद्यते एतत्स्वद्यपि भस्मापि ईश्वरस्य तपस्विनो पि उपहृत्ये प्रभवति अन्यस्य भवतीति किं वक्तव्यमिति स्तुतिः हे विरु
णोति श्लेषोक्तिचातुरी विषये सावधाना भवेति व्यज्यते एतत्परुणाभस्मैव केवलं नान्यत्किंचिदिति विचार्य वृणोथे ति याज्य
ते बलपक्षे अंगरुचिरकांति अस्य नलस्य भूतिः संपत् महापनिकस्यापि त्यक्तसर्वसंगस्य मुनेरपि च अभिलाषमनुरुतये
संपद्यते मम हे कसंपद्यादिति धनिकोमुमुक्षुश्चापि अस्य भूतये स्पृहयतीत्यर्थः धनिकस्यतपस्विनोपि ईर्ष्याजननाय संपद्यत

अस्य यदेतिपद्यताकेवली भवनं तस्यापि वा अधिकरणप्रभवा स्य भूतिः अप्योगरागजननाय महेश्वरस्यसंजायते हे चिर
कांतितयस्विनोपि ११ एतन्मुखा विबुधसंसद सावणोभामाध्यस्थ्यमस्य यमतोपि महेंद्रतोपि एनं मदस्त्विनमुपेहि
सदारुणो त्वयेना मुनापितृमुक्तिप्रियतेकरश्रीः १२॥ इतिवाकिंभतांसंपत इतिशये नास्तपदत्तया मोहोपसंहमादिमं

अथयोगसामर्थ्येन यासौ भवंतस्ते च ते एषां महाराश्च तेषामधिकोरणस्तस्मा उत्पन्ना सप्रभवउत्पादको यस्याः इतिवा ताअते
जसो पार्जितेत्यर्थः रागो नु रक्तेमास्य देहति व्योलायुध च पार्थिकरहत्यधिकारे सर्वभमीस्वलपदे सर्वपि इण रुचिरक
ांतिना सिका रतिडोष ११ एतदेति हे पितृमुक्तिप्रशोभा सर्वाः सौ विबुधसंपत् देवसभा एष एव मुखं यस्याः सा अ
तिमुखा वै देवा इति श्रुतेः अस्यार्य मतोपि महेंद्रतोपि माध्यस्थ्यं आसनापेक्षया दिग्पेक्षया च मध्ये विद्यमानत्वं अ
स्ती त्वं महास्विनं ते ज्योतुर्केमहस्सु तेजस्सु विषये इनं स्वामिनं वैनं उपेहि प्राप्नुहि येन सदारुणका ष्ट सदितेनामुना क राम ५
रश्रीः किरणशोभा उद्योतकारलावा भ्रियते पितृमुक्ती तिसंबुध्याथ न्यत्व व्यज्यते धन्यापि रसमुक्तीक्ष्यते ति सामुद्रिकोक्तेः
नलपदे असो जगतिप्रसिद्धापुरो हृष्यमानाचनि किलाविहृतसभाएतन्मुखाएतत्प्रधाना यथा सर्वेषांगेषु मुखं प्रधानं त

शक्र इति सा भगवती सरस्वती भयाद्भगवचस: स्फुटं बाढाङ्गालां स्तुतं किं कृत्वा तत्र तेजोमये भैमी समीपे पवनस्य सखायं निर्दि
श्याद्दृश्यपुनः किं कृत्वा भैमी इति दोलायमानं दोले आवलम्बनाय यस्यास्तां परिभाव्य संचिन्त्य इति किं एष किं शक्रः सहस्राक्षः निधाधि
पति नैलोवेति दोलेव चरति कल्पे कादम्बलोप श्वोति हिमान चित्ते दोलायमान मिति अस्यां सा मोपिक आधारः ऐ एवं इति देवेन
एष: पता पस्य निधि: प्रकृष्टो वस्य र्णो राज्ञा नैतला यं स्फुटं उक्तानि मानुषंगममत्र्युक्तः ऊर्ध्वज्वलन जाय मि त्यर्थः धनंजयेन विजिनाऽने
न विना मकासेना नार्जितेन नामापेव मानिर्व मात्र वेदभ्रिरे त्या दिकं नाम निर्वचनमोगात्मा त्मिति त्यर्थः सर्वे नाम पिता मां निर्वचन
मस्ता तु नाम सभा व नायां अग्निनाः ननु किं नाम वस्तु न या मं तेजस्मा मां पर मात्मनां सर्वत्रा विरलत्वेन विद्यमानत्वादिति वा अ
नेन धनंजय पाण्डवेन कृत्वा सार्थकं नामधेयं नार्जितमिति वा धनंजयत्वादेव त्वं प्रभुत्वे रपि तत्त्वादमुष्मादग्नेः प्रभृ तं वसु हेम स्वर्णमपि

शक्र: किमेष निधाधिपतिः सवेति दोलायमानमनसं परिभाव्य भैमी मुनि र्दिश्य तनुपवनस्य सखायमसौ भयोस्फुटजग
वती वचसा स्फुटं सा ९ एषः प्रतापनिधि रुकृतिमान्सदार्थ किंनामनार्जितमनेन धनंजयेन हेम प्रभृतमपि गच्छ प्रभुत्वे रमु
ष्मानस्पेव कस्य च न भास्वरस्वरूपसंपत् १० ॥
गच्छ पा प्रभुत्वे धनमिच्छे तेषु तामनादित्युक्तेः अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णमिति
श्रुतेरस्मात्सुवर्णं प्रथममुत्पन्नं अस्येवान्येरिव कस्य च नेतुः स्यापि भास्वरा दीप्यमाना रूपसंपन्नास्ति तेजोमात्र विवक्षया
तेजोव्यतिरिक्तस्य कस्य च न प्रभुत्व भास्वरं रूपं न दृष्टमित्यर्थः नलप क्षेऽएव नलः स्त्रात्र तेजः स्यानेन प्रासदो दयवान्न तयाने
न जयेन कृत्वा किंनामधनं नार्जितं दायो दोर्दंतलेन सहितमिति वा एतेन युधि नार्जनस्य स्वोपभोग: फलं न किंतु दानमेव प्रभुत्व
फलं च कम्पत्वं सूचितं सम्याप: प्रभुभाव हेतु विधिर्यस्मादिति वा प्रभुत्वे: स्वयमोपार्जितद्रव्यादमुष्मान्मत्तुरं सुवर्ण प्राप्नुहि प्रभुत्वेः
श्रृंगार रूपादिति वा अस्य नलस्येव भास्वरा कायकांति सम्पत्ति: कस्या प्यन्यस्य नास्ति भादीप्ति: स्वर: कंठशब्द: रूपसौंदर्य
तेषां संपदस्येव कस्यापि नास्तीति वा तेजस्वी मधुरस्वर: सुंदरश्च नलस्तेत्वा तिहोत्रोपनंजय: प्रभुत्विरप्यित्तमो वीत्तु इति अमर: ध
नंजय: संज्ञानोग्नराहजीतितरे अस्पकिंचिदिति प्रभुमभास्वरस्येष माक्षेति: वरेच १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ।

स्म

का॰नै॰
१३ टी॰
५

साधारणीमिति । उषर्बुधेनैषधाभ्यां अग्निनलाभ्यां साधारणीं समामेतां गिरं निपीयाकर्ण्य रहमीयमनयोः संशयितेन वि
शेषं नारतम्यं न अवाप्नुवत्या ज्ञातवत्या भैम्याः उरोगतेन तं प्रति एकं चित्तं मनः अर्पयं नलः । इयं च अन्यदपरं चित्तं अयम
नल इति बुद्ध्या तेऽस्मै नलाय तिरस्कारः प्रापि बहिरिन्द्रियं नयनादि युगपदुभयालोचनं स्मृतिप्रसंगात् मनसः प्रतिशरीरमेकत्वस्य मा
पितत्वाद्देहे न स्मिन्नपि मन मान्त्रिकया भेदं देवस्यान्तरमाभेदं इत्युपचर्यते एकमेव तं प्रति वर्तितमस्मिन् नल इति मत्सरत्वे अका
रमश्लेषेण नलायमिति बबौ तिसृभिर्मनः तथा अयमन्याग्नेरिणो ग्रहीति वदयति अयं मनः मनसोऽनलश्चेति च अते समस्त
अर्थ्यावधाने मध्यमत्वं चित्तं क्रमभंगास्तिन भवति एकस्य वेत् प्राप्तिरपि भाषासमं श्वशोचि क्षणाउषर्बुध इत्यमरः । उषसि
बुध्यत इति उषर्बुधः इत्युपयेतिकः अग्निदाहेन मिति रफः तुल्याधिरितिनलो यो अन्यदेति पक्षेकः समानं धारणमस्य सा
धारणं अनेके पत्ववशिष्टसंबंधं विषादेरादिः ततस्त्रियापादाग्नीभ्यां चेत्यत्रा यीभ्रसाधारणाद्दीति वक्तव्या दकिङी एवा

5

साधारणीं गिरमुषर्बुधनैषधाभ्यामेतां निपीय न विशेषमवाप्नुवत्या । ऊचे न लोयमिति तं प्रति चित्तमेकं अन्ते स्म चान्य
दनलोयमितीदमीयं १४ एतां दृशोमदविलेःकृपसरस्वतोतां संदेहचित्रमयचित्रितचित्तवृत्तिं देवस्य सेतुमरविं
दविकासिर परुदिदृश्य दिक्पतिमुदीरयतुं प्रचक्रे १५ ॥ प्रकरणाद्बुसाधारणभ्रमिरित्याद्यपि घटते रद्मीयस्तस्य दृ
त्वा दृद्वक्ष्य । १४ एतामिति अस्यसरस्वतोऽरविंदविकासिनः कमलविकासकारारश्मयः किरणा यस्य देवस्य रवेः
दिक्पतेर्दक्षिणदिशःपतिः सतु मन्येषां वरणाद्दिक्पतित्वाभावाद्यमउदीरयितुं वक्तुं प्रचक्रे आरेभे किं सत्वाण्ताद
र्शीमेतां संशयास्पदं भ्रान्ता तां नैषध नलनिश्चयाभावात् संदेहः तुल्यरूपदर्शनाद्भ्रान्तिचातुर्यां वा चित्रे नलनिश्चयाभावात्सल
भामिविभ्राम्यासःतेः सेयया आश्चर्यमासः चित्रितानानाविधा हेता चित्तवृत्तिर्यस्या सा एवं विधां तां भैमीं विलोक्य वित्तमिति मिति
पाठे वित्तमवभिन्नतिर्यस्या भित्तौ हि चित्रं उक्तमित्यर्थः एवं च दृश्यतश्शितसदादिरूपरूपेति सजिज्ञासकेनान्नइत्यान्वितेऽत्वेतिङ्गीपि
एतादृशी १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ राम
५

यावितत्सभायामसौ के विबुधा इति एतादृशस्य मम सौगणफल इत्यर्थः प्रणयश्लोकत्वादेषमुवेयस्या स्ताद्दृशीति वा अस्यकमनः समवा
र्त्तिनो पिशुनादप्यधिकं माध्यस्थं व्यज्यते पक्षपातराहित्ये तत्वं शत्रुमित्रयोस्तुल्यत्वमित्यर्थः नेमः सर्वविभक्तिकत्वाच्छ्लोकपालानां शत्वादि
इयमयो रेतस्यथवर्त्तित्वं इति केचित् लेख्य स्थितमेनं पान्तु हिमेनानेन स्वदासर्ववादस्य शोभा अलिपाये नारुणरक्ताधार्यते भुजस्थि
ने शोभनं पतिमेनं मरुच्छत्रयत्पायेन मुपेहि एतत्समीपं गच्छेतिवा महत्त्विनमुत्सवर्वर्तवादि श्रयकाशे सकारान्तस्य महः पार्थ्द
स्यपाठात्मुखेमुखे च वेत्रोस्यादित्य जपालः पितामुखं यस्याः इति समासः भवनेनैव च मुखस्य साद्दृश्यात् पितृमुखमिव मुखं यस्य
स्याः इत्यत्र पर्यवस्यति १२॥ ॥ नैवाग्निं एव सिकाः टपतो ज्वलमानस्यांगः रुचिमत्वदीप्तिमत्त्वं अल्पं नैव किंतु वाकित्यर्थः
ज्वलमानस्यास्य इंधने दीप्तिमत्वे अल्पं नैवतत्संबंधात् दीप्तिमानयं भवतीत्यर्थः इति वा तस्यामध्ये समीतत्सुमिधांकाश

नैवाल्पमेधस्थिपतो रुचिमत्वमस्य मध्ये समिन्निवसतोरिपवस्तरणानि उत्थानवानिह पराभवितुं न रक्षो पाकः प्र
नर्भवतिकेन विरोधिनायं १३॥

नामध्ये निवसतो विद्यमानस्य तरणानि पात्रवः रिपवनाशो यथा वेगेन क्रियते तथास
मस्केनानेन तेन तानि त्वणमात्रेण दह्यंत इत्यर्थः आदेशमात्राणां पलाशशाम्यादिकाष्ठानां मध्य इति वा इह लोकस्मिन् मध्ये वा उत्था
नवान् ऊर्ध्वज्वलन् तरस्वी वेगवानयं विरोधिना केन उदकेन पराभवितुं एवं शक्यो भवति तेनैव याति मेत्तिनान्यन्येन । तर्थः जप्यो ।
भवति अपि न वेगेनोत्थितस्यास्य वारिणापि याति कर्तुमशक इत्यर्थः इति वा न लपस्य पदार्थस्य ग्रहणधारणादिसमर्थस्याल्पमेध
सिमदं पञ्जेमी तियुक्तं तेनैव अयोग्यत्वात् सोतिभावः इत्यर्थः तस्या समिन्मध्यस्यामम गृह निवसतो स्य वैरिणस्तरणानि अकिंचित्
रा इत्यर्थः इह रणे भलोके वाल रक्षी उत्थानवान् बलवान्नायं केनरिपुणा जेतुं शक्यः पितन केनापि कस्या प्यजय्यो युनि त्यर्थः
उत्थानमुद्यमः उद्यसिद्धे कापि उद्यो बलवांश्च नास्तीत्यर्थः भवतीति संबोधनं वा नरो बलं च वेगं च इध्मनेध संभि दिस्यमरः
अल्पमेधसि नित्यमसिजि तस्य नित्यग्रहणं स्यस्ताद्दृणि भवतीति हन्ति कारोक्तेः प्रयोगानुसारेणासिच्य मध्ये समिन्नणारे
मधोष ध्यावेति आयायोभावेनिपातनादेव सय इति विकल्पिकत्वाद्बृज भावः पराभवितुं पार्थ वे त्य क्रिया प्यत्वे पि पादिकयो

का॰ नै॰
१२ ले॰
६

रदिष्टजनं प्रति हेतुः श्रुततयाख्यातेत्यर्थः । इति वा पुण्यश्लोकत्वात् अयं कस्य सुहृन्मित्रं न । अपि तु सम्यक्परिपालनादुपकारि-
त्वात् सर्वस्यापि सुहृदेवेति । कं प्रत्यस्त्वरण्या अस्य च्छायामाकापकीर्तिः । क्वापि नरसुरेशेषु नाप्यगामिन हृष्टः सुंदरोयमित्य-
र्थः । छायासीतिः लोकपालनमित्यर्थः । इति अस्य वज्रमत्पालनं कोपि न करोतीत्यर्थः । अमुना नलेनैव यमेन वरुणस्वर्पादि-
नानियमेन नलादिव्रतेन च तपस्तप्तं स्वदर्थमिति शेषः । छायात्यागतया भावे प्रति विवार्क्योपि तेनाः तपश्चाङ्गाय णां देवस्य धर्म-
स्या विघ्नः । अध्यगामीति रूढो गाढाटे शेषकर्मणि चिणमेनेति पदेहेलोत्तृतीया ९७ ॥ ॥ किं चेति केवलं सं शास्यजननी
त्येव न किं चान्यच्च प्रभयादीप्त्या व्याप्तमित्तिं तिरस्कृतं अखिलराजश्रेष्ठं स्यतेजो यन तथा रमणीयमूर्तिः अं वरमणिः सूर्यः दे-
वो स्य पिता अस्य यमस्य उक्तातिदमामि काम्यस्य च मरणाभाषक्ति राज्यधिपो महामनुलक्षीतृत्यनयतिभातिसमर्थनमवेति
अपि तु सर्वे मनुसमर्थ्येव परे श्रेष्ठेषु जनेषु गदानुरोगानि यो क्तुरस्य च मतिरस्यारुमत्वं च परपीडजनने नापयशः स्य

किं च प्रभावनमिताखिलराजतेजाः देवः पिता वरमणीरमणीयमूर्तिः उक्ताति दाक्षमनुनयतिभाति याकिं हस्य
त्वमस्य च परेषु गदानि योक्तुः ॥ ९८ ॥ र्थः । अस्य रूपमत्वे लोहवत्कठिनांतः करणत्वमित्यर्थः । इति वा नलपक्षे प्रभावेन परा-
क्रमेण नमितसकलभूपप्रतापः अवरमणिः सूर्यः ... मस्तक्रमणीयमूर्तिः देवो राजा वीरसेनो स्य पिता देवो विजिगीषुरिति
वा महाकुलीनत्वमस्य सूचितं राज्ञ इदस्य वा स्वरलैः कृत्वा रमणीयमूर्तिरिति वा मणो ... देवतो विस्मये तिसंबोधने रमणीनां
स्त्रीणां रंगण योग्या मूर्तिर्यस्येति वा अस्य राज्ञि राज्यधिपो विपोषं वैविता मनुक्ताति दामरणदानमवति अस्य व्याप्तिः साम र्थं पमनु
उक्ताति दामरणमदानमतिभाति अपि तु संभाव्यत एव यस्मादन्येषां भूमंतस्मात्प्यनामसं प्रत्वाद्रियायोग्यो मते इति वा तथा
शत्रुषु गदं या स्त्रविशेषं प्रयोक्तुरस्य रूमस्त्वे एकीभवत्त्वं गदायुद्धप्रावीण्यात्कीर्तिसमानत्वमित्यर्थः परा उत्तरा ३ षु सर्वव्यि
नोगदः रोगाः दुःसहवाणाः सूमिता पीडा इति यावत् तान् अर्थाद्वैरिषु प्रयोक्तुरस्य रूपत्वमर्जुनत्वं बाणप्रयुक्तावीण्यादर्जुनस-
मानोयमित्यर्थः इति वा राजा प्रभोनपेचं ध्येय सेहत्रियशक्तयोः कोव्यसामानि लाकं वधामने सकामिचशक्तिर्बलप्रभावादेशा

राम
६

दंडमिति अहो संबोधाने अयं यमो दंडं स्वायुधं बिभर्ति तत्र साक्षेतोः पुराणादिदर्शनेन नां पापकुलस्य पापभीरोः सकलस्य जगतो भुवन
स्य पंकात् पापात् पातो उद्धरणं स्यात् भवेत् पंके महारौरवादौ नरके वा एतद्यानापंकोपि नरो नो मुर्छः अहो आश्चर्ये अन्योयं स्थिं
स्यति अन्यस्य च कंपमानः साकंपमानो न भवतीत्यसंगतेः व्याचिकित्सासामर्थ्ये आः स्वर्वैद्यौ यौ देव्यौ सौ अपि महत्या महायिनो भिः
वं त्वयं कुर्वाणाभि रेतस्य रुग्भिः आरोग्य विपाकदर्शनेनानेन भ्रंशिताभिः वैद्यानाभिः न म्रियत इत्यमरः कश्चित् किम् । स्तत्रापि
तु न कोप्यस्ति कर्मज रोगाणं तावमप्यचिकित्स्यत्वादित्यर्थः स्वर्वैद्ययो रिति नाम रुजापनयन सामर्थ्यसंभावना स्वर्नाथेन ल
पद्ये अयं नलो दंडं शासनं मतो बिभर्ति ततः पालनभयात् कं पापकुलस्य कमलस्यापि लोकस्य पंकपातो न भवेत् स्वर्ववदेत स्या
न यात् अयं दंडं च तुरंग सेना बिभर्ति ततः शत्रुभयात् कंपाकुलस्य लोकस्य दुःखपातो न भवेत् सेन्येन वैरिणां निहतत्वात्

दंडं बिभर्त्ययं यमो हि जगतस्ततः स्यात् कंपाकुलस्य कलस्य न पंकपातः स्वर्वैद्ययो रपि महत्स्य महायिनोभिः रेतस्य रुग्भिरम
रः खलु कश्चिदस्ति १६ मित्रप्रियोपजननं प्रति हेतुरस्य संज्ञाश्रुतास्य हृदयं न जनस्य कस्य छायेव गस्य च न कुत्र चिदथगा
मितस्म यमेन नियमेन तपो मुनेव १७ ॥
कस्य दुःखनाण इति वा सौंदर्येण शसिद्धयोर्नासत्ययोर्नासत्ययो रपि दैत्ययं का रे
णाभिरस्य रुग्भिः कायकांतिभिरूपलक्षितो अयं देवोपि कश्चित् किमु अपि तु नास्ति देवेषु मध्ये देवस्वावेव सुंदर तमौ तावप्यनेन
जितौ यतः ये त्वेत स्मो पुरस्थाः रमरणीयास्त्वयं न रूपधारणादेव न तु स्वभावेनेत्यर्थः यं कोस्मीपाद्दक ईमो अस्मी पंक पुमाया
प्यास्त्री रुग्रुजास्तुः प्रभारुगिति चामरः क्षायिनी भिरितिता चकीत्या णिनिः १६ मित्रेति अस्यायम स्योपजननं उत्पत्तिं प्रतिसंज्ञानाम्नि
मित्रप्रिया सूर्यपत्नी हेतुर्निमित्तं श्रुता आकर्णिता छायानाम्नी तु कुत्र चित्कस्य नापि दारा णां देहेषु गस्योत्पत्तिं प्रति हेतुर्नाध्यगामिनाश्र
ावि किं तु पत्ने प्य रस्य वेत्यर्थः यमो यमीभ्राता देवः संज्ञायास्तनयास्तु यः इति शारलोक्त रितिय मुः कस्य जनन स्य अस्तु हस्मा णहनी
न अपि तु सर्वस्यापि प्राण हर्ता अमुना यमेन नियमेन नक्षोपम साहिरे तेन कृता तपस्तपः धर्मः हतः अतएवास्य तत्र त्वं धर्मराज
त्वंचेत्यर्थः नलपक्षे अस्य नलस्य संज्ञा नाम श्रुता सतो मित्रप्रियस्य सुहृदि हर्षस्योपजननं प्रति हेतुः त्याग्ने प्रति हेतुः अस्य संज्ञास्तु

का॰नै॰
१३ टी॰
७

तस्याश्रितः अभिमुखां गुलोकः सम्मुखेऽकरणात्वः पाणियेयाससंभवत्कृष्टः पृथ्वीपोः अंगुलिके तिनध तस्थेति कपटपाकमत
श्रोपाभ्यामिति तत् अभिधानं मिषोगेयकिंचिदीपाति तुमुन २१॥ ॥ येति एतस्य भरितरवारितिविषयः सम्मुखम्रुखस्यां साच
म्जे यति सर्वोत्कर्षेण वर्तते साकायस्याः परतोरोधः परलोकस्मतोमितिविरोधो र्द्ध सोऽत्र रोमसेनायां सम्मुखागतमपि मिलितवा
त्यपारनरथ्यातः स्पर्धः साकाया सर्वतोमुखस्य जलस्य भावेन व्यवतिष्ठमानानाम् वस्थितुं जलमयी स्पर्धः प्रभावो रणोर्जलं जलं तु
शब्देऽस्तस्याभे वीं उपलब्धिता नृपयानेकविदारकानेकरूप कानेकान् विदारयति नैकविदारः कस्योदकस्यार्थेऽन्यागमन
यस्यां सात्वे वेगेन सर्वस्मापाकरमुदकं यस्या मत्स्यास्पर्धा इति वा मोनेकविदारकं यस्यामेव भ तावायस्याः परतो वैरिणोऽन्यस्माद्वि
रोधः आवरणं न स्नानगोचरं निम्नाभिमुखस्य पयसः कस्यापि निवारयितुमशक्यत्वात् इति वायस्याः परमदेण्णाप्नतिसम्मुख

या सर्वतोमुखतया व्यवतिष्ठमानायादेरणे ऊर्जयतीने कविदारिकाया एतस्य भरितरवारितिपि श्वस्तः सायस्यास्प्र
तीति ति विषयः परलोकरोधः २२॥ मितिनिर्गमनं तत्र चरणेनुरो मनुष्यः अपोध स्तादेव प्रवाहवेगेनाधएवगच्छतीति भा
वः इति वानलपदे एतस्यभीमशां तरवारिणां तधारपववतत्क्ष्णानां निधिः स्थानं साचमविजयते यासर्वस्मादपि लोकात्सर्वसेना
भ्यो वा अमुखत्वतया प्रवृष्ट तयाव्यवतिष्ठते मुखशालोलक्षणयाप्पवृवा चकः सर्वतः सर्वदिक्षु मुखं यस्यास्तद्भावेन अवतिष्ठत इति वा
अनेनानेकदिग्व्यापित्वात्सेनायाः प्राचुर्यं सूच्यते पादारणे योङ्घ्रपृक्भंजास्फालनपादे वीपलक्षिता दारणे ऊर्जयतीति वायाम
हेलेनमुख्य संग्रामेः सिंहनादैर्बाजयति सेनाजयेनास्यव्यपदेशानकिंतु स्वयमेवासोयुद्धं कुरुते तेनो भयथ्या नलवल्लिता त्यर्थं
तथ्यानेकविदारिकायो धारो यस्यां सा दारणेः कृत्वा नेकविदारः कायोयस्या सेति वायस्याः परस्मात्स्त्रोः सकाशाद्रोधः
आवरणं न ज्ञानगमचरः केनापि रोद्धुं न शक्यत इत्यर्थः परस्मात्प्रतीति विषयः सम्मुखमागच्छन्नरो मनुष्योऽधो दीनर वेतिवापृष्ठ
र सर्वतोमुखं रूपकास्तु विदारकाः कायोदेहः कूलरोधश्च सम सरःव्यतिष्ठमानेतिसमवप्रदिभ्य स्त्र इति तद् अन्नं येषमय्यस्त्वमर
याल व्याकरणे मलिखले २२॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ।

राम
७

एवमिति अयमेकः परे तुः प्रेताः तेषां राज्ञो पक्षो विषये प्रभावं सामर्थ्यमेति तत्तस्मादत्रास्मिन् जीवितेऽपि यं अन्तकबुद्धिं विधेहि
उभयो भेदमजानाने सत्यागर्भजातत्वात्तदस्य सहोदरस्याश्विन्यातुर्यं स्वयमस्य भ्रातेव प्राणिषु भूरि प्रचुरं भस्मेव प्रभावमधीनत्वं म
माश्नुयति प्राप्नोति प्राणिषु मध्ये प्रचुरं भस्मेतयस्य यमस्य च रणिवशवर्तिसत्त्वाभावं विनाशमेवाश्नुते तिलामुमुक्षवः कतिपये तम
पेक्षया भ्रान्ताः प्राचुर्यं खलु निश्चये सर्वप्राणिनाशए तदधीन इति निश्चये नायमन्तक इति किं नु जानासीत्यर्थः नलपक्षे पराश्च
इमे अन्तर्मीया श्वेतेषां माजिः पराङ्मुखा स्तेजस्विनोऽपि इतरे यान्ति शौर्यं स कुर्वन्ति येन तेषामाजिरिति वा परे तु दृष्टा या इतरेषां
विणा माजिरिति वा तस्मा अयं नलः एक एव प्रभाववान् इति तथा भूतेषु पृथिव्यां तेजो वा यादा कायेभमध्ये इयमित्यभिनयेन सकलाभूः सो
दर्पण दर्पेण स्वस्य सहोदरस्याश्विन्तुल्यस्य यमस्य स्ववश्यत्वमाश्नुयति तस्मान्मुग्धे सुंदरोऽस्मिन् प्राणेऽपि बुद्धिं धेहि तथा समास...

एकः प्रभावनयमेति परे तु राज्ञो नाज्ञीविते प्रापि यमन्तकिये हि मुग्धे भूतेषु यस्य खलु भूरि यमस्य वश्यभावं समाश्रयति द्
स्त्रसहोदरस्य १९ गुणेन शिरीषनेष तयोः समानः कामपि केन नलदर्शनजातशंके चित्ते विदर्भवसुधाधिपतेः सुतायाः
मन्निर्ममेव खलु तद्गुणपेशलत्वं २० तत्रापि तन्नमवती भृशमशायालोऽस्तालोक्य साविधिनिषेधनिवृत्तिमस्याः पाद्यः प
तिं प्रतिधृत्ताभिमुखौ गुलीकपालिः क्रमेऽचितमुपाक्रमताभिधातुं २१॥ अस्मिन् एतद्द्वारेण यत्नं कुरु एवं विधः स्मरः प्रमुणक्ति

युक्तः सुंदरस्त्वंको पिनास्ती त्यननमेव वृणीष्वेति भावः इतरेणान्द्राश्चेत्तन्तकरोतीति लिखि विपचाद्य लोपः १९ गुणेनेति शामनेष
घयोः समानलक्षेविषये समानः तुल्यः प्रवीरः शिरीषगुणः दूतः वाणी संदर्भः विदर्भवसुधाधिपतेः सुतायाः भैम्याश्चित्ते तत्र कंकापि
शयं निर्ममेव खलु निश्चितं एषापि हं विधेय च चर्ची तवात्र प्रतिदृष्टोऽत इत्यर्थः चर्चाचरणे यथा रूप्यामये दमपीत्यर्थः
किं भूते चित्ते अनेकेषां नलानां दर्शनेन जातशंके उद्भूत संशये गुणेऽस्या गुणेन इति विग्रहः २० तन्नेति तन्नमवती पृज्या सा सरस्वती
क्रमोचितं क्रमप्राप्तं परिपाटीयोग्यं यथा तथा अभिधातुं वक्तुमुपाक्रमत किं कृत्वा तन्नयमेतिभृशमत्यर्थं संशयालोः सन्देहवत्याः
अस्या भैम्या विधिनिषेधाभ्यां सकाशान्निवृत्तिं परां निवृत्तिमोरभावं आलोक्य वीक्ष्य तां पाद्यसोपयमपतिं प्रभुं वरुणं प्रति पतः अ

ना॰ ने॰
९२ टी॰
८

मृणालसंहतैः स्वरस्यैः प्रक्षेपैर्वा दृनैः स्मादिभिः हृत्वा प्रतिकूल्यो वैरिणः तान् प्रतिपालं गमनं न करोति अपि तु चतुर्विधापि सेनाकरो
त्येव प्रतिकूल्यानां वैरिणां पालं दृनं पिनाति वा का सेना स्य नामस्यात्रिंप्रति कूला न तु चरनुपालं पित्वा शत्रुमार्चं हत्वा न तनुते सेना
स्यवात्तिं करोतीत्यर्थः इति वा मृत्वैव गोः क्रीडारस्यैः हत्वा वैरिणं प्रतिगमनं करोतीति वा अनेन सेनायां निर्भयत्वं शुद्धे पि क्रीडा
रस्य रोहणान् कर्णैः पेत्तनाश्वास्तेषां शातेरापिन्नता यास्तस्याः बहुलतया बाहुल्येन ताभयस्त्वेन प्रसिद्धाः बालुकाः वंशविंद्रुमः
स्तम्भेऽपि सेना प्रचुरतरेत्यर्थः तस्याः सैकाः शान्ता बालुका बहुतया किं द्रुमः बालुकाः केवलमपि संख्यातुं शक्या न तु सा तु नकवं
चिदित्यर्थः इति वा असिप्रहरणमेषां ते आसिकास्तेषां भावः आसिकता याः प्रेतनाप्रवृत्ताधिप्रेताः तान् आसिकता आसि
प्रहरणान्नुउ इस्मान् इति यावत् तान्चहुलया किंवदन्त्या मः आसितिबहुत्वेन वक्तुं न शक्यन्त इत्यर्थः व हन् नयं त्वं गच्छेति वार

शोणं प्रदेशमणिपिनं गुणमस्यपश्य किं चास्य सेवनपरे रसमास्वतो सा एनं भजस्व सुभगे भुवनाधिनाथं के वा भजंति नमिमं
कमलाशयाज्ञन २५॥ इति गायेते बहुलतयोस्ते च तेषु आसिका श्रुते षां भावा निति वा बहवो वयवा येषां ते बहुतया बहुसे घा
एवंविधा आसिकाय स्यां तत्सभावानिति वा कर्णीरस्य प्रवहणास्य समरः सांयात्रिकः पोतवणिक् पोतः प्रवहणं स्मृतमिति हेला
युधः प्रवहणैः कृत्स्न इति णत्वं प्रतिकूलपालं प्रदेहव्यवीसायो विपिंयतोस्यादिना णमुत्वत्वतो या अभूतौ जीति पालिकः सेना
सः आसिः प्रहरणमेषां प्रहरणमिति ठक् आसिभिर्जीयती त्यासिकास्तेन दोष इतीति वा क २६॥ प्रोणामिति हे सुभगे सौभाग्यवु
ति एनं भुवनस्य जलस्याधिनाथं वरुणं भजस्व हरी छ जलपति त्वमेवान् त्वं गुणमप्रयावं सेवकं शोणं नामनदमस्य पदप्रणयि
नं चरणानुरागिणं पश्य किं च स्य पिको लो शोणस्य चरणप्रणयीति किंवत्केवं सामसिद्धा सरस्वती नदी अस्य सेवनपरेव सूर्वोका
हीमिति गाधा वदः के कमलस्य जलस्य आपाणा आधारः समुद्रादिपत्वेलोताः यश्चाकरावा तमिमं न भजंति सेवंते अपि तु सर्वे राम
दावयेः सेवेप्यत्वानुचरास्तस्य शोणश्च अनुचरत्वेकाकृष्याः तस्मात्सलिलपतिरयमित्यर्थः कमलाशया जलाभिलाषेण के वा लोका ८
इमं न सेवन्ते स्तुवंति इत्यर्थः इति वा शोणादीनां तत्तदभिमानिन्यो देवताः लसंते तत्तेषां सेवकत्वं युज्यते नलपद्मे त्वं जगत्पति म

8

नासीरेति नदीनामिनः स्वामी समुद्रः नासीरः सीमनि जलमयसेनामुखविभागे स्थितः सन् करणभावं साधकतमत्वं इतैः गतैः रत्नैर्मु
क्तादिभिरलमतिशयेनास्यवरुणस्य सुखमातनोतीति उत्पादयति सुखजननैः रत्नानि करणभूतानि स्वामिने दत्त्वा निदत्त्वा प्रीतिमुत्पा
दयतीत्यर्थः करणे देहेभावं सत्त्वमितैः प्राप्तैः देहात्पन्नैरित्यर्थः इति वा अलंकरणभूतत्वाद्वरुणदेहस्थितैरिति वा एवं विधैः रत्नैरु
पलक्षितो वा अलंकरणत्वं गतै रत्नैरेवं तैः सुखमातनोतीति वा किंभूतो नदीनः घनध्वनिः निबिडशब्दः न प्राप्यया प्रचुरतरः दीर्घप
रिग्रहणत्वात्समरे ख्यातत्वात् तथा कुम्भीरनक्रास्त एव मकरा मत्स्यविशेषास्तद्युतः तथा सहदानवारिः पुंडरीकाद्युपलक्षणः उच्छ्र
ष्ट उद्यार्थः उत्फुल्लानि विकसितानि पद्मानि येषु तानि पद्मवनानि तेषां सालैर्युक्तः इत्यर्थः उत्कृष्टपद्मालक्ष्मीयेषामेवं विधैर्यु
क्तः इति वा उत्कृष्टा पद्मा लक्ष्मीः स्वकन्या यस्मिन्सचासौ वनसरश्चेति वा श्रीविष्णुस्तत्र विद्यमानत्वात्स्वीयकृत्वे नासीरसोऽपर

नासीरसीमनि घनध्वनिरप्रसभ्यया त्कुंभीरवान्सपकरः सहदानवारिः उत्फुल्लकाननसरः सुखमातनोति रत्नैरलंकर
णभावमितैर्नदीनः २३ सस्यन्दनैः प्रवरणैः प्रतिकूलपातं का वाहिनी नतनुतेपुनरप्रमाम लसाविलासवति कर्कशतालि
तायाक्रमः कपथं बहुलतयो सिकताचयं ताः २४॥ देवनोरं लस्पते तत्राविडध्वनिरिति वा जलस्पतोरप्रतिघातात् नलपर्दे भूया
न्व बहुतरः कुंभो गजः नासीरमुखे सेनामुखविभागे मुखमनायासेन रवान्नणन्त्वम्न विस्तारयति किंभूतः कुंभो घनध्वनेर्मेघवत्ध्वनि
र्यस्य तथ्यासमः आनुपूर्व्या सलः सलक्ष्मीको वा करः शुंडादंडो यस्य तथा दानवारिणा मदजलेन सहितः तथा उत्फुल्लानि पद्मका
नि कुंभस्थले पद्मविंदुजालकानि यस्मिन्नेवं विधं पदानं मुखं तद्युक्तः तथा अलंकारत्वं प्राप्तैः रत्नैः दीनो न किंतु संभृतः सनामु
खं तु नासीरं न क्रस्तु कुंभीरः पद्मकं विंदुजालकमित्यमरः २३॥ सस्यन्देति हे विलासवति मे प्रिया प्रविश्य आलेने आस्यवरुणस्यना
मुवाहिनीनदी सस्यंदनैः निर्झरोदकसहितैर्वा प्रवरणैः प्रवाहैः कृत्वा कूले तीरे पतित्वानुपातं गमनं न तनुते आपितु सर्वापि कूरो
लिवयेत स्यास्ताः वालुकाः बहुलतया प्रचुरत्वेन कर्षके नूप्रकारेण क्रमेः प्रपथया मः अतिवहुत्वे नेयत्तया वक्तुं न शक्यन्ते इत्यर्थः
ताकाः याः कर्कशतां काठिन्यं श्रिताः कर्कोजलजंतुविशेषस्तु छतेरान्निताः इति वा नलपर्दे अस्य नलस्यका नाम वाहिनीसि

का॰नै॰
२१ टी॰
७

नला नलं वयां भैम्याः संशयवल्लीपरंपरां नवर्द्धतु न छिन्नान्तु वर्द्धकप‍र्त्ति छिदोः यतो विशेषमप्रतिपादयंतो या हि छेदास मर्था
छुरिकादिः साप्यनेकत्वणावि शेषनलालंबना लता तन्नि छिन्नमौ तिना श्वयं यत्न पापि भैमी मतिनलेचजलेश्वरे च संशय
वल्लीपरंपरामेककालमेवयद्दनछिन्नत्तश्छित्रयादि न छिनत्ति सा छिनत्तीति चित्रमिति भावः मत्संदेहाद्देरं भैमी भजेदिति न
लभ्यंति नलसंदेहान्माम् जेदिति वरुणभ्रांतिः वरुणवाचिपाशभृत्संज्ञावान् श्लेषवक्रोक्त्या दिक्पालन चतुरो भैमी वरुणं न वरिष्य
तीति निश्चयेन नृलभ्रमनाशः नलतु रत्नाभेमीमतप्रतिपादक पाशभृत्संज्ञावानू मां न वरिष्यतीति निश्चयेन वरुणभ्रमनाशः इति
याविशेषमप्रतिपादयंतो वाणी सरस्वती वादेव्या नाम्याह मद्दंवर्णितो ऽतो मां वरिष्यति न वेति वरुणस्य संदेहो गतः इदानीम
वशिष्टो हमेव मध्ये वर्वेयमनुरक्तेति मां वरिष्यतीति न वेति नलसंदेहो गत इत्तिभाव इति वा इत्यादि व्याख्या विशेषो विचार्यं गीकर

वालां विलोक्य विवुधैरपि मायिभिस्तैरुछ्छ्रितामियमलीकनलीकृतस्वैः आह स्मतां भगवती निषधाधिराजं निर्दिश्य रा
जपरिषत्परिवेषभाजं २७ अत्याजि लब्धविजयप्रसरस्त्वया किं विज्ञायते रुचिपदं नमहीमहेन्द्रः सत्यप्रियानवधानाहि
तचेष्टया सो जोमलवाहनधियं न करोति कस्य २८॥ णीयः २६ वालामिति इयं भगवती सरस्वती निषधाधिराजमुद्दिश्य तां
वालां भैमीमाह स्म उवाच किं कृत्वा तां भैमीं अलीकनलीकृतस्वैरसत्यनैषधीकृतात्मभिः मायिभिः छलपरैरपि विबुधैर्देवैरु
छ्छ्रितां अमलारितां विलोक्य किंभूतं नलं राजपरिषत्सभा तस्याः परिसमीपदेशं यं गारं भजति परिवेषमिति पाठे परिवेषः उपा
तः वालामपि विबुधैरपीति अपिशब्दः यत्र संवध्यते वाला हि प्रतार्यते इयं वालापि न प्रतारिता ते च केस्याप्यवरणात् ये च विबु
धा ज्ञातारस्तैर्मायिनैः स्वलोक [illegible] मायिभिरपि वाला न प्रतारितेत्यप्याश्चर्यं राजपरिषदः परिवेषरूपणात् नलस्य चंद्रत्वं ध्वनितं
परिषत्तादिः र मलो ऽस्ति निषत्व २७ अत्याजीति त्वया मत्त्यामहेन्द्रो नलः किं न विज्ञायते ऽपि तु विशेषेणाज्ञादित्यभेदेनमत्वा त्वेन एम्र
ज्ञानाहीत्यर्थः किंभूतः अतिशयेनाजो सत्यामत्यतिशयितवो अजो लब्धः प्राप्तो विजयस्मारिपराभवनस्य प्रसरो वाहुल्यं ये ७
नतथा दृढौ रुरागस्यकांतेर्वा पदे स्थाने तथा सो ऽपि न पश्चिन मतीति पत्यप्रियाः दानवपातायनपरतादाने ऽप्यन मत्वैव

नन्वलं पतित्वेनस्वीकृतस्त्रीकाम्यो भ्यान्तमेव दूषयति त्वं शोणं रक्तं यथा समस्तपदं प्रणयिने पद्मपत्नसि मंककमलायाः संपदः आश्रमाश्र
लाभेणकेवालोकान सेवन्ते अपि तु पनाभिलाषेण सर्वेपि सेवन्ते इत्यर्थः वापप्सुर्यो कमलाश्मा लक्ष्मीनिषयोधनिका अपि लोका
स्तामिमं न भजेत्यपि तु भजन्त्येवेनिंवा अन्नमुपमच्छितोपरतीयविशेषणैः अभ्रमेण सो दर्शकलाकौशलो हार्याति शोत्ते शोणोहि
रण्यवाहुः स्यात् शोणः कोकनदच्छवि अभिवनं भुवनं तन्नेविष्टपं भुवनं जगत् सलिलं कमलं जलं कमला श्रीरित्यमरः आश्रयाश्र
यिकृतशोणेतरिस्यच २५॥ ॥ शार्केति॥ इयं वीत्ताबालोभी भोड्डवोप तिलत्वीहृत्यमेभ्या इति यावत् अनेकनलावलंबना
नानेघधिविषयोऽका कोलतातिंसे शायवत्तो परेपरां नवर्ड्डयतुतावत् अपितु रस्येवनवाक्छिद्रस्याः सोभ्नवर्द्धिः नवर्द्धिकर
तुनवर्द्धयतु भेभो प्रतिसंदेदपरंपरां नूतनसमृद्धिं अतिवर्द्धीकरोत्वित्यर्थः इति भावे कच्छो नुमतावयारणेवायतो अभेदिका विपे
षमति पादनमकुर्वती समानेयमेदर्शनाद्भिसंशायउपचोयते विशिष्टधर्मदर्शनात्तु आवर्त्तत इत्ययं अत्र पात्र विषयचित्रेनास्ति
योकालतातत्तिमनेकनलावलीं वाबाणे नवर्द्धयतु नाद्भदभेदिकेयं भीमोड्डवं प्रतिनलेचजलेभ्वरेचतुल्यं तथापियदवर्द्धयद
त्रचित्रं २६॥ तथापिनलेजलेभ्वरे च तुल्यमेककालं यत्संशायवत्तोपरंपरां अवर्द्धयत् दर्शयति स्म अत्र विषये चित्रमाश्चर्यं नहि
विषयस्येवसंदिहानत्वमुपपद्यते यतो लोके दूरस्थितेन ऊरुषो ऊरुषत्वस्याण्वत्वं वानुपलभ्योर्ध्वत्वमात्रं स्याणसाधम्ये मुपलभ्यत्त्
स्थः स्थाणुर्वापुरुषो वेति संदिग्ध न तु पुरुष एवात्मानमद्य मक्लोकादूवा स्थाणुर्वेति तस्मान्नलजलेभ्वरविषयो भेभ्याः संशयोयु
क्तो विषयभूतयोस्त्वतु संशयोमहाश्चर्यमिति भावः विरोधपरिहारस्तु तुल्यकालेयथाक्रमंनले शंसु तं जलेभ्वरे च कालतातलिकाति
माति पायं दर्शयति स्म तथाहियदिदैत्ये नमलस्वायमिसाकथापि ध्यानदासप्पनुरक्ता भेमो माम के अमेतो न भेषा वरिष्यतु देया
न तं तं वरण एषे एव लीतत्वाद्भितिनलेसत्वं जनितं यद्विवा तो मां न लरवायमिसाकथापि ध्यानदामनल वृष्या भेमी मां मेवा वरिष्यत
ननु तथा मद्भतं वरणं अस्य एव लीतत्वाद्भिति विषादाद्रूपणे कालिमातिशयितो जनितः कालतातिरयन्ने कनलावलंबेनोच
तुर्णं मध्यवरणात् अयचमतस्मै देहबरुणं भेजे मलसंदेहान्भोमजे हितिक्रमेण नलवरुणयोः संशायपरंपरां दर्शयति स्म अनेक

का॰नै॰
९३ टी॰
१०

येनेदृशि मे नामुनानलेन वक्ष्यति पाणेन विगाढः सेवितो सुरेश्वरस्याध्वा मार्गः त्रिलोकीप्रतिपादनलक्षणः येन तत्पाराज्याभिषे
को मंगलस्नानं तेन कृत्वा विकसन्मुदो यस्यैवं विधेन वभूवे जातं पूर्वेण वसुधारयः बहुवारं सेवितो देवेन्द्रस्य मार्गो लोकपालनप्रका
रो स्यस्येति वा पश्चात् नृपधारयः इंद्रेण लोकपरिपालने समस्तानि सृष्टिति तमित्यर्थः ननु भैमी अत्र पंचमध्ये स्वयंवरे वा नामग्रहं नाम
ग्रहीत्वा एवममुना पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रभावत्या उदीरितमुक्तं तेन नलमनुलक्ष्मीकृत्य एतेन वा वर्जनं पतित्वेनांगीकरणं साधु युक्तं सत्यं
नलमेनं सर्वथा वृणोष्वेति भावः वक्ष्यिपक्षे येनानेन वक्ष्यमाणेनैकवारं अनुभूतो यः सुरेश्वराध्वरो वैदेवैद्रपदं तेषु आज्याभिषेको
घनाप्लवस्तेन कृत्वा विकस्वरतेजसा जातं वहुवारं विगाढ अध्वा वर्त्ति ई[illegible]या या ईत्यादिना अत्र इतः सुरेश्वरो अत्र तादृषेऽध्वा
गेषु आज्याभिषेकस्तेन कृत्वा विकस्वरतेजसा जातमिति वानन्तु भैमी अत्र पंचसु मध्ये नामग्रहीत्वा एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मया अनेन

येनामुना बहुविगाढसुरेश्वराध्वराज्याभिषेकविकसन्महसावभूवे आवर्जनं तमनु ते ननु साधु नाम याहं मया नलमुदी
रितमेवमत्र २९ यद्वेद्मि मां रणविधिव्यसने च तत्त्वं बुध्वा पायाश्रितममुष्य च दक्षिणत्वं सेषा नले सहजरागभरादमुष्मि
न्नात्मानमर्पयितुमर्हसि धर्मराजे ३०॥

10

तमनलमप्यंगप्रति ते वर्जनं साधु अपि तु न साधु अत इति वेदे आवर्जनं पतित्वेनां
गीकरणं साध्विति वा नु भैमी तमनु वर्जनं न साध्विति वा प्रश्नीईन सर्वदा परान्नभोजने नैव परिपृष्टो यमिति त्यागः सत्वितः
तथा नु नु भैमि मया नामग्रहीत्वा कथितं नलान्यमुष्य नवह्निमेव ते वर्जनं साधु मयं आहरं षेत्तु भैमि तमनु ते आवर्जनं सामेत्त
ल वर्जनं न साधु अपि तु साध्वेवेति वा अन्या आवर्जनं सामस्त्येनांगीकरणं न वरं साधु किंतु वर्जनमेव साध्विति वा नामग्राह
हिता या यामित्यनु दृष्टो नाम्नादिशि यद्गोरीति णमुल् २९॥ [illegible]धारणो यद्वेद्मि मां क्रूरत्व रणविधौ व्यसनमिव व्य
सनमेव वैरिणा विगलासुकरणमेवेत्यर्थः सर्वेषामपि वैरिणो मारयत्येवेति भावः रणविधौ व्यसनमिव व्यसनं यद्वेद्मि माक्रौ यथ
ज्वरणकर्मणि व्यसनमिति वा सेषा त्वं अमुष्य आपायमभिप्रायमाश्रितं मनाश्रितं दक्षिणत्वं सरलत्वं च तत्त्वं बुध्वा ज्ञात्वा
पाणिमाश्रितं दानमरत्वं वा ज्ञात्वा धर्मसहिते राजनि धर्मेण राजमाने वा अमुष्मिन्नले सहजरागभरात् अहं त्रिमानुराग वा

स्थ
राम
१०

वसन् तया जितेन्द्रियतया वा आदिता कृतनामा ते स्वकार्यवर्यो ऽकुलं न्यापापरस्तेन परदारदर्शनादिनि हन्ति व्यापारेण जीमूतवाहनस्यार्थि
हेतोः प्राणानपि त्यजन्न इव दृष्टो राजविशेषस्य ... बुद्धिं दानातिशयेनार्थिपरतं च तया च जितेन्द्रियतया च किमयं जीमूतवाहनर्थि
येषु स्वमकरोति दानमरेत्यादिन यमस्य परिचितं मत्यर्थिनो वैरिणो द्यति प्रत्यर्थिता अनाः प्राणाः येषां ते अतिमत्सरास्ते च शास्त्राधी
नाम स्य तस्य भाव स्तत्तया कृत्वा चेष्टा तस्य पात्रं वशीकरणव्यापारेण दृष्टिं करुस्य नकरोति अपि तु सर्वस्यापि करोति २ अय
प्राशक्ष्य करोति तत्प्यायमपीति वा इद्रूपदे अयमहं इत्त्वया किं न विज्ञाय अपि निश्चत्वेन निश्चयः किंभूतः अतिशयितः आजिः
संग्रामे येषां तस्य तया लक्ष्मी विजये नार्जनेन कृत्वा प्रसरो येन तत्तः कर्मधारयः प्रसवइति पाठे नलपक्षे जयलोभः इंद्रपक्षे लक्ष्मी वि
जययोर्तु जो विजय तइति विजयो जयतो न लोपप्रसवः पुत्रो येन रूचिपदे तेजःस्थाने तपा महोउत्सववान् तया अयं मृत्यर्थिसानवा
नांशते ष आहितापतिरला चेष्टा ऽहितस्य शत्रोर्वा चेष्टापात्रं त्वकृतेस्त्वा पाकरो विद्याधारस्तेन दृष्टिं करुस्य नकरोति अपचा
यमहं इत्त्वया किमित्यत्याजि केन हेतु नात्यक्तः अयं न विज्ञायते विज्ञश्वाचरति विज्ञायते एवंभूतो न भवति अपि तु विद्या
नेवेत्यर्थः तपारुचि पदं कांतिस्थानं न तपा महीनेति नत्रा तृत्याकाक्षा वा लोयं एवं गुणविशिष्टस्य परित्यागे किंचिद
पि कारणं न पश्याम इति भावः महेंद्रस्त्वया विज्ञाये किमिति पत्याजि उचितमेव कृतमित्यर्थः किं मत्रो संभावनायां वा त्यागे का
रणमाह लक्ष्मी विनापच्छिन्नाग रुद्धेनामलद्दरणसमये जय विस्तारो यस्य सः रुद्धं अपराजित इत्यर्थः तपा अरुचि पदं अनु
रागस्थानं तपा न महो उत्सव रहितः सदा दैत्य भयात् अरुचिस्थानं महेंद्रस्त्वया किं न विज्ञायते अपि तु ज्ञात एव यतो
त्याजित्यक्त इति वा अस्मिन्पक्षे न महोत्पत्र न जः स्मो हन्ति अतिशयितेन रणेन लक्ष्मी विना जयप्रसरो यस्य तिवा विजय(
स्तु जयोपार्थे विज्ञायते उपमानादाचारे कर्तुः क्यङ् २८ ॥ ६६ ६६ ६६ ६३ ६६ ६१ ६१ ६॥

का॰नै॰
१३ टी॰
११

किंचित्प्रश्नः यापांत्यत्काले त्वामिन्द्र इहलोके रिष्यतीत्यर्थः त्वमत्र लिंगान्द्रूणे विष्णुन्तये अस्यगायश्चरः स्यान्न पाशेन त्वत्याति
अहल्यां शायेन कविष्यति पार्श्वं त्यक्ताीतिभयं मायायोरित्यर्थः इति वा अभैक्ष्य भुवनमुदकं नलस्य चरणं शीलान्मनुष्याल्का नौ
अवेति अपि तु जलप्रविष्टान्मुद्रनादिप्रमाणाद्रूपेण वरुणति उदके संचरणशीला मनुष्या नो भवति अपि तु स्वलीति
वानो स्माकं भुवनं पश्यो लोकः न तस्य चरणशीला अमनुष्याः का उदकान्के नुभ्रतांहस्ति सर्वेषां त्वदकेजो वनमिति वा अमुत्र
अभवतो नरतानामुरक्के तिमयुक्तं अमुत्र नरतामनुष्यत्वं न भवतो ति युक्तं देवोयमित्यर्थः इति वा अमुत्र नरतां नलत्वं
नभवतो तियुक्तं मिति वा असो नान न पूरुजा न भवति अतो मुत्र भवतो रहेति युक्तमपि तु नेति वा अमुत्र भवतो नरतानुरके
तिन युक्तमेवेति वा ३१॥ ॥ श्लोकार्द्धमिति इह च तुर्षु अस्याजी यादिश्लोकेषु मध्ये अस्याजीति प्रथमतः श्लोकार्द्धं हरिणा
इन्द्रेण सम समस्तहृदये नामुनेति द्वितीयार्द्धं श्लोकार्द्धं मृगध्वजेनाग्निना समं हृदयं स्पृष्टमिति ततो यातं श्लोकार्द्धं पवनेन यमेन सह तृतीयं

श्लोकार्द्धमप्रथमतो हरिणा द्वितीयार्द्धं मृगध्वजेन पवनेन समं ततोऽयात् तुर्यं नलस्य वरुणेन समं सभा न भावं सा जानतीव
नरवादितया विमुग्धा ३२ तेषां पृथक्किल नलेन पुभायतस्याः श्लोकार्द्धं निजार्थेण ममुत्र च तुष्टये ते इन्द्रानलार्यम
तन्नेनपयः पातीनां प्रत्येकमेकमपि हृत्स हृदि स्फुरमाने ३३॥ तेऽइति तुर्यं यातं श्लोकार्द्धं वरुणेन सह नलस्य नलस्य समा
नभावं तुल्यरूपत्वं जानती अत एव विमुग्धा विशेषेण श्लोकार्द्धं तासामेभीतु यादृश्या वसेमाणुवरवादि ३२ तेषामिति या तेषां कि
ल नलेविषये अर्थिनी साभिलाषा तस्यास्ते न वा अमुत्र नले निजार्थ्येण पुभायरूपाणाय तुष्टये च सतो वाय चकेन
स्यात् केन तेन भवेदपि तु स्यादेव किंविधे अमुत्र इह श्वप्न अनलस्य अर्यमन्न नु जो यम अश्वपयः पतिर्वरुणः एतेषां एकैकरूपं
दिक्पालोशत्वात् स्मरूपलक्ष्यमाप्य इह सा सा समदिशभार्या होप्यमाने तस्या देवत्वरणीयमित्यर्थः यात्वं नलेन साभिलाषे
षो तस्यास्ते वा मुत्र नले निजार्थ्येण पुभामकुलः स्यादपि तु न कुतोऽपि किमित्यत आह इन्द्राग्नियमवरुणानां च तुष्टये
एकैकरूपं नलसाम्यं प्राप्य हृत्सभायां ज्वलति सति एतान् अत्र सचान्न स त्वाय नलवरणे तेषु भायन भवेदेव का पंकाश्यंती राम
११

डुल्पादात्मानमर्पयितुं योजयितुं त्वद्दक्षिणस्यपितृयोग्याभवसे वेति वा सर्वेषां वरणीय एव त्वयेति भावः एतेन स्मरत्वमा
लत्वधार्मिकत्वान्यसोक्तानि समर्पयते हेच द्विजोपनेमज्जामुष्य यमस्य मारणविधिर्भीसंनेपालि प्राणहरणशीलत्वं चमायाया
दिणचदक्षिणत्वमाश्रितं ततस्तत्त्वं निरूपाधिस्वरूपे ज्ञात्वा शेषात्वं अनलेनलान्यस्मिन्नूनलसहशे चाग्निसंधर्मराजेयमेऽस्य
त्रिमयेमरसवाडुल्यात्त्वे सोऽजयितुं त्वदीसिसर्वेप्राणएलद्धोनाद्दक्षिणदिक्पतिश्चायं तस्माद्वरणीय इतिभावः चेदिन
लान्यनामधेयश्रवणमात्रात्कोपने सर्वदा सर्वेषां प्राणहरणमेव व्यसनं शोभनं अमुष्य दिशा दक्षिणत्वं कुलेन सरलत्वमुदार
त्वंचाश्रितेनत्वयेनेत्यर्थः ततस्सर्वं तालिवंकुध्यासेयान्यं नलादन्यस्मिन्नात्मानं योजयितुं सोऽप्यानमवति अमुष्य मारणविधि
र्धीमनेततत्वं सत्यं दक्षिणत्वेनुदिगाश्रितं दक्षिणदिक्पतित्वाद्दक्षिण इति देपानिमित्तासमर्पयान्न देतकुध्यासेयात्वमाः

किं तेन तथा मतिरमुष्य यथा यशः स्यात् त्वत्पाणिपीडनविनिर्मितये नपाशः कान्तान्नवानवतितो भुवने चरिष्णुना साव
सुत्वनरताभवतीतियुक्तं २१॥

न समर्पयितुं नार्हसीति वा योजनीया एवं विधो न वरणीय इति भावः अन्यच्च कारणमसदनुराग
भरात्सदनुरागवाहुल्याभावाच्चेत्यर्थः यत्रानुरागो नास्ति स न वरणीय एवेति भावः २०॥ ॥ किंमिति अमुष्यनलस्योऽश्ययो
अभिप्रायस्त्वत्पाणिपीडनस्य पाणिग्रहणस्य विनिर्मितये निष्पत्तये अनपाशः अपगताः पाशा यस्मात् पाशः एवं विधो न भवतो
त्यनपाशः तस्य तथा स्यात् तथा किं ते मतिः बुद्धिः किं शब्दः संभावनायां यथायं त्वत्करणाभिलाषसहितं तातः करणाभवेत्तथा
त्वप्रायेण करिष्यसीति गम्यत इत्यर्थः असौ नलो भुवने जगत्त्वचरिष्णुः संचरणशीलान् कान्तान् नवान् मनुष्यान्नो अवतिनर
क्षति अपितु सर्वानप्ययमेव रक्षति मानवानप्यभिमानो नलः कान्ताद्देवान्तीति वा तस्मादमुष्मिन्नले भवतीरताने तिनयुक्तं किं त्व
स्मिन्नरताभवेत्यर्थः रलयोरभेदादमुष्मिन्नलत्वान्नलत्वं भवतीतियुक्तं न त्वेते ऋषित्वर्थः इतिवा असौ नाव्यमुत्रभवतीरताने तियु
क्तमपितुनेतिवा असौ नावरूप अत्र अतोऽमुत्रभवती रतानुरक्तेति किं न युक्तमेवेतिवा भवतीतिसंबुद्धिर्वा वरुणपक्षे अमु
ष्य वरुणस्य पाशः पाणिर्येन प्रकारेण त्वत्पाणिग्रहणं निष्पद्यते न मा पाशो यस्मिन्नूचे विधः पाशरहितो यथा भवेत्तथा नेतु
नति यते पाशो ।

का॰ नै॰ ९३ टी॰ १२

अङ्गीकृता इत्यर्थः । अनल एव नलस्तथोक्तः । तद्वाचार्थेन नलस्तत्तद्गुणेन तत्तुल्यो ऽनारम्भतो न भवति किं त्वतिबलोतो वरणीय इत्य
र्थः । अस्य वरलोके निश्चिते अग्निरपि दानयो महानेदनवनक्रीडादृष्टत्वतः अमरनमानः प्राणेन च तेषां लाभः प्राप्तिस्तत्र भवि
ष्यतीति शेषः । इन्द्रवरणेन्द्र नन्दनवनक्रीडासुधापानेनामरत्वं चतुर्णामप्यपर इत्यर्थः । अतिमहन्नग्निरकालस्य प्राणनस्य
लाभा भविष्यतीति वा एतेषां गुणविशिष्टमेनं अस्य विक्रीवो इन्नेभ्यः प्राप्तत्वेन त्वामिन्द्रमिन्द्रं चेत्त्यजसि तर्हि परो ऽन्यः को
वरः अपि तु न को ऽपि मत्वचनविश्वासेनैव वृणीष्वेति भावः । अथ च पक्षे नत्यागिनि तर्हि तेव कतरो ऽभवो ऽभीष्टो भव
न्को ऽपि किं तु परः शत्रुरेव भवेदित्यर्थः । अथ च पक्षे नत्यजसि तर्हि तव परो ऽन्यः एतस्मात्तेः केन वा ध्रुवगतस्ति तत्र वते
प्रसरति केन जलेन तीर्थे न शोतिमाप्यते वायुः सकलतो ऽग्निर्वरो ऽभविनेत्यर्थः । अतीन्द्रस्याग्नेरपि मत्वितः तस्मादेतेषां
लोकस्य लंकोदेवो राजा नलो नेति निर्णीय निश्चित्य तेन नलत्वाभावादनलत्वेनैव कारणेन त्वं प्रियते किमिति प्रश्नः ॥ पु
नमेव तत्र मतमिति शेषः । भरा जगदेवजगति जीवनो जीवनं यस्याः साध्व्याः पतिरेवा न निश्चीयत इति न अपि तु निश्चित
१२ एवात्प्रिययेति किमिति वा संभाव्य ले हास्यापि निराशार्थी देवी प्रपन्नस्तत्त्वमाह अयं त्वत्सविधो त्वच्चित्तानुरञ्जको ऽतिमहाविन
तो ऽजत्यो नलो नं वन्सेवयत्वया निश्चितं तत्रत्थ्यमेवेत्यर्थः । किं तु नलस्वद्रोभास तइ त्वेव नलान्कारधारणादेवाप्यभान
तुसदृशे इत्यर्थः । यद्वा यत्नो यं नलान्यतरणविशेषवन्निः सारो भाति तस्मान्नितरां लोभनस्थो नलो न भवतीत्यर्थः । यदि चेनत्य
जसि तर्हि ते ऽभीष्टः को ऽसुलभेतरः स्यादिति कतरः सुलभसमुद्रपानलोकरेतेभविनेत्यर्थः । यद्वा नैषधराजो नल एव जगति जीव
नो गार्हस्थ्यं यस्या एवंविधया देव्या ज्ञानं निश्चीयते किंत्वपि तु निश्चितएव यतः पतिर्नेविशते नल्यानुरागितत्वेत्वबुद्धेय
मिति ज्ञात्वेव पतित्वेन नांगीकरोषीत्यर्थः । यस्माद्दैत्येरिति कोऽत मत्स्याय स्पृत्स्मादसारभ्रतः यदि चेनं त्यजसि तर्हि त
वलाभो नापि तु लाभ एवेति वा वक्रिपक्षे धरतीति धरो वाहनं स चासावजश्च मेषः धर इव पक्षेन तुल्यो वा यो मेषस्तेन
कृत्वा यागतिस्तस्य वा या गतिः पराया ऽभ्रमा यजेन कृत्वा योगतिस्तयो पलक्षितः पाकादिकरणद्वारा त्रैलोक्यस्य तृ राम
प्त्या तिर्दैवो ऽग्नितिमानमरस्य वा द्वैनेति निश्चीयत इति नापि तु निश्चीयत एव यस्मादेवं गुणविशिष्टो ज्ञात्वापि न व्रियते ऽपि ॥ १२

स्यर्थः इति वा यात्वेन नले विषये नार्थ्यो नो एवं वरणीमानमध्येनं नलं न कृणोषि यत स्मस्मात्स्त्वेव नल स्मान्यं प्राप्ये हृस्य भावः अथवा
यामाने इंद्रादीनां चतुष्टये मध्ये कस्मिन्निंद्रेऽयोऽयमेवं वरुणो वा निजार्पणं प्रभाय स्मात्कस्यमयाव कुमारः मो चाम नापि य
न्नलेन कृणोष्वेन सर्वेति असुंदरतमेषु चतुर्षु मध्ये कं वृणुषे इति केऽप्यस्य इत्यर्थः इति वा अने नार्थं प्राप्नोति विधानेन वेति मंदेहो न्निस्तः
परंतु के ते कृष्णन ले इति विशेषो नोक्तः यत्रेंद्रादीनां चतुर्णां त्यागोपि पूर्वोक्ते यात्वेन ले नीत स्मास्त्वेन नलस्य न पत्नी स्मा पूर्वे हृस्य भा
वो स्रोप्यमाने इंद्रादिषु चतुष्टये निजार्पणं प्रभाय कस्मादपि तु न कृतो यस्मात् मम्नानुरक्तात् स्मान्यत्र निजार्पणे प्रभेव कथम
वेतन्मन्य च नलरूपधारणादेते मकार्या लेनन्ते तेषां मद्जसौ स्यर्थ मस्य तो … प्य तेन वरणीया इति भावः ३३॥ ॥ देवइति ॥ हे वि
दुषि एषा नित्यानुरागपरिज्ञानचतुरे भैमि एषधरा वर्ती देवः स्वर्गनीति का रोऽयमरस्य घराज गत्याः भूलोकस्य पतिः पालयि
तान किंतु अयं यातव्य लोकस्य पतिरिंद्रः त्वया किमुकिमिति न निर्णीयते इंद्र त्वेन किमिति न निर्णीयते ऽपि तु निर्णीयत इत्यर्थः

देवः पतिर्विदुषि नैषधराजगत्या निर्णीयते न किमु न व्रियते भवत्या नायं नलः खलु तवातिमहानलाभो यद्येन
मुज्झसि वरः कतरः परस्ते ३४ ॥ किमिति वा न व्रियते ऽपि तु वरणीय एवेत्यर्थः मया न निश्चित इति कृतो वा सितं भव
त्येति शंकायां सत्यामाह पतोन न व्रियत इति हेतुपन्यासः परस्त्वत्या हृतः अयमिंद्र इति चेन्नैव निश्चयः स्यात्तर्हि म
नुष्यापेक्षया अधिकत्वाद्दैवत एव स्मात् स्तु न कोऽमत इंद्रत्वेन त्वया यं न निश्चित इत्यर्थः इति वा धराणां पर्वतानाम
जनमाजः तेषु पक्षच्छेदनगति निरोधाय भूतः वज्रस्तेन हत्वा … रूपः सामर्थ्यवान् इंद्र … देवः इंद्रः पति भर्ता त्वे
न किं न निर्णीयते निश्चितः अथ तं किं वा न व्रियत इति वा धराजगत्या वज्रस्य पतिरेषा देवः त्वया न निर्णीयते इति नु अपि तु
निश्चित एव ज्ञात एव किमु न व्रियत इति वा उणादेः स बोधने धराणां पर्वतानां … जातिर्निपातनीया राज इंद्रः सर्वगतिः शरणं
यस्याः प्राच्याः दिशः पतिः देव इंद्रो न निर्णीयत इति नपरं किं न व्रियते इति वा इंद्र श्च नल इव कर्ये हृष्यत इत्यत तस्मात् अयं
खलु नि … येन नलो न भवति तव न नल वदाभातीति नलाभः अत्र हेतुमाह यतो निर्णायितु महत्तो जो यस्य प्रत्यापेक्षया

का॰ नै॰ टी॰ १३ ण्डदिक्पतिर्ईशोपमो नापि तु यम एवेति निश्चित्य तेन कारणेन न जानीयते किं धर्मराजं तु धावदेवो न निर्णीयते इति न किंतु निर्णी
यत एव तस्य तत्पतिर्न निर्णीयते किमिति वा अयं दैत्येण कोऽनलो नलः पितृदेवोऽयमो नापि तु यम एव परं तद्वनेनलवदाभाति
न लाकारधारणादित्यर्थः इति वा यदि चेवं त्यजसि तर्हि क्लेशः सुखसमुद्रे नलो वरो भविता वरुणपक्षे राघुधराज्ञगत्या
भलो वरुणस्यपतिर्न किं त्वया पत्या तालस्य अतएव देवः कोऽतिमान् अमरस्य वरुणः किंन निर्णीयते किंवा न निर्णीयते अयमन
लोऽनलः किंतु अस्ति महतो जलस्य कांतिर्यस्य सोऽतिमहान् स्त्वं न लाभो भाती ति वाच्यः यदि चेन्न मुक्तासितस्य लनद्म्यः अरु अत
बलो वरो भर्त्ता पितृत्वेन तेस्त हृदयेभ्यो नास्तीत्यर्थः धरो यान्यथ्यन्ते धराजानि स्थावरजंगमानि भूतानि तेषां गतिर्नो किंतु ध्य
जलनस्यपतिर्न अपि तु पापपतिर्वरुणो देवः किंन निर्णीयते किंवा न निर्णीयते अपि तु निर्णीयते एव नीयश्चेत्यर्थः अतिम
हस्याति पर्ज्यस्याग्नलस्याग्नेरभावो स्याभावो यस्मात् हेतोः वरुणो हि जलत्वपत्वादग्निविरोधीत्यर्थः इति वा यदि चेन्नं त्य
जसि तत्तदा तेव वरा अश्रुहुः कः परः पात्रुरपि त्वयमेव पात्री रित्यर्थः तिधरतो ति धरतपत्तीजगतः पोषको सचासाववमस्त्र
२३ तस्य धराजस्य शोविक्षोः गतिः प्रथममयनमाधारः जलं तस्य पतिर्नो पितु नत्यतिर्वरुणः किंन निर्णीयते उक्तं अपि
नारा इत्यादिना श्रीविष्णोराश्रयः अथ च यदि त्वमेनं अः श्रीविष्णुः इनः स्वामी यस्यते श्रीविष्णुभक्तं वरुणं राजसि नादृत
वलाभोन्न किंतु हानिरेव तस्मात्त्वकतरो वरुण एव परः श्रेष्ठो वरः [illegible] इति वा अनापि तागः स्तुचितः तत्पादि एषधरज
गत्याः एवो क्त प्रकारेण उदकस्य पती च्यादिशो वापतिर्वरुणो देवो नापितु स एवेति निर्णीयते किम् अपितु निश्चितएव
व यतो नश्चीयते नायं नल इत्यादि तु लक्ष्य एनेत्यजसि तर्हि तवापि महता मनोऽकप्रासेण अलाभो भविष्यति जीवतासी त्यर्थः
यस्मात्ते सुखसमुद्र नृपः श्रेष्ठो नलो वरो भविता नलस्य प्राप्तावेव तवैषा रागेण नान्यथ्यक्तिभावः इत्यादि यासु धियायोजनी
या ... यदिस्तरभयान्नेलिखिताः नलपक्षे अयं नैषधराजस्य निषधदेशस्येव यिनोराज्ञः निषधदेशोऽङ्गनानोलोका रामः
नां योराजा तस्य वामत्याज्ञानेन कृत्वापतिः स्वामी देवः कोऽडादियुक्तः राजावानाम मनुष्यो नलः किं नलः किंन निश्चीयते किं १३
वान निश्चीयते अपितु निषधाधिपो मर्त्य एवायं पंचमो नल एवायं इति निश्चीयत्वां वरणीयश्चेत्यर्थः खलु यस्मात्तवाति म

त्वमित्वेनानिश्चितत्ववरणीय एवेत्यर्थः धरो वा दमनमजो यस्य स धराजो वह्निः स एव गतिः शरणं यस्या अग्नेस्त्वादिश्यपतिर्दैवी
ग्निः किं न निर्णीयते निर्णीतश्चेत्किं नु नुन्नियते इति वा अग्निश्चेन्नलस्तेन किमिति भातीत्याह अयं निश्चितं न लोभ किं
तु न लोप्यति तेजस्वीत्वनलत्वं नाभातीति वा अयं त्वत्सर्वभीनलो न भवति किं त्वनल एवेत्यर्थः इति वा एवंगुणविशिष्ट
मनं यदि त्यजसि तदन्यः परो नः श्रेष्ठः श्रेष्ठेन लोभ नाभविता अपि त्वेतत्सदृशो नाति तेजस्वी कोपि नास्तीत्यर्थः अथ च तव को
मोऽन्यो पि न नको पि किं तु परः शत्रुरेवेत्यर्थः अन्ना पितृयागः स चितः तथा हिरण्यनाम मनुष्यान किं नृधरराज अन्यान्अपि यावद
शः पतिर्दैवो वह्निरिति भवता निर्णीयते किं मनो त्वन्निमलत्वया सत्यमेव निश्चितमित्याह अयं सच्चितानुरंजको इति तेज
रौ मनलो न किं तु नलाकारधारणात् नलाभः सदृशो कोति नाभवतीत्यर्थः नलेतरणां विषये शोभायस्य तेजस्वित्वं तस्य प्रत्येव
गति ८ वनं तु दं सान्यतीत्यर्थः इति वा नैषधराजो तस्य यत्सास्तत्प्रभवत्या एव दीप्यमानो दैवोग्निः किं मुन निर्णीयते अपि तु निर्णीयत
एव यतो न निर्णीयते अयं तव पतिर्नलो न भवति किं तु दैत्यराकोति तेजास्तस्य विशेषनलतुल्यः इति वा यमपदे एष यरान्
पर्वतान् शृंगाभ्यां लुरेवोजतीति त्रिपति यराजो महिषः स एव गतिः तेन वाय्यागतिस्तमो पर्वतस्थितो य धर्मरूपत्वात्पतिः पालयि
तादेवः शौडापरोऽमरश्च यमो न निर्णीयते इति न अपि तु निश्चित एव परं किं मुन निर्णीयते यमपक्ष देवः प्रराज्ञेन महिषेण
लुत्वा प्याद्यमस्यागतिर्यस्या एवं भूतायाद्दक्षिणदिशः पतिर्न अपि तु भवत्येवेति किमु न निर्णीयते केवलं निर्णीयते अपि तु यम
त्वेन निर्णीयो वरणीयश्चेत्यर्थः इति वा अतितेजस्त्वाय निश्चितं न लोग हनो नापि तु धर्मरूपत्वाज्जदनारवनलभस्तन इत्यस्य
पत्यायित्त्वं यदि चेन मुञ्चसि तर्हि तत्क्लाभो न किं तु ह्यानिरेव यमस्तावेतदन्यः श्रेष्ठश्चेत्तरे परः अपि तु नास्त्येवेत्यर्थः
अयं न लोभ किं तु नवाति मुहुः तामनाभो लाभो यस्मात्सो तिमहान लाभः सर्वेषां प्राणानां तत्क्षणेनास्त त्वया मास्मि नदेते न व
चिरकालं प्राणनं भविष्यतीत्यर्थः यद्वा धर्मरूपत्वाद्दातिण पापितो महः प्रजायस्य सर्वासावनलाभ एतेन अस्थिताढ्येः किंतु सह
त्यर्थः यदि चेन त्यजसि तर्हि तव वरः श्रेष्ठः परो नु कृतरोऽपि तु एतन्निमित्तरि त्यकेय मेव महान्कश्चिरि सर्व्यर्थ इति वा अथ च वैमे
जलेतरन्तिफानि जलानि तरेत्यान्मिमितिता कृतराव रुणोवरो भविता अन्यत्रापि यागः स चितः तथा हि रण्यधराजगत्याह द्वि

कानै. पंचमकोशत्वेन पंचमकोशमात्रे पंचमभागमन्वेषपंचमस्थानुस्थः इति यावदेवं भेदेऽपंचानां मध्ये सत्यतरेति तरां सन्नपि नलेविष।
१२टी. येश्रद्धामास्तिकोऽनंदपसत्यनलेपि नलोयमिवेति तस्माद्बुद्धिर्नीदम्भहितःप्पौः कृ सततनलाभस्वांसिनिभेमोसामपि लाबिली।
१४ पलचतुष्टयेपुलाणे समोपवर्तिनां महत्म्यामां सत्पणानाम्भिद्राधीनांचतुष्टये तां अश्रद्धां सत्यनलाविषये निश्चयं प्राकृतमप्र
कृति सति भेमोप्रापमपि लाघुणोति सुदृस्वरूपधारणात्कृतिमपलादिं श्रिवमायाप्रानलेषु वृकूत्र पातिशयदर्शनान्नल निश्च
येप्रतिषेधति सति कः कस्मिन्निव मतमांसो व्योमादिषु दर्शनानां मध्ये एकमेवाहितो यं बुभुत्सते हेनोनास्तिकिंचनेत्यादि श्रुति
भिः सत्यतरे परमार्थतो वर्त्तमानेपि अश्रद्धेत्तन्नपुत्तत्त्वस्वरूपं संसेकमाधवाधवाति विषये लोको विधाबानुग्रहावृत्त विचारः प्रसंज
नोयथा श्रद्धानयत्नेऽक्ष सति पलचतुष्टये अनेकात्मवादिसांख्यादि दर्शनेन च तु प्रतामहेत अश्रद्धां प्रहुनदर्शतिसहितेनाग्रा

इंद्राग्निदृष्टिणदिगीश्वरपाशिभिस्तां वाचनलेतरलितामपसमां प्रमाय सासिंधुवेणि रिववाडववीतिदोत्रं ला
२४ वण्यभः कमपि भीमसुतापुताये ३५ प्राप्तं मयच्छतिनपलचतुष्टयेतांतु लाभप्रांसि निनंदपंचमकोटिमात्रे।
अश्रद्धांदधेनि वपरांह्रविमतीमतानामेवेतततत्वरवसत्यतरेपि लोकः ३६॥

तस्य साधकयुक्तिसहस्रैरेकात्मनिषेधके सतीति यावत्तत स्यात्तत्मदवाप्यस्य लाभस्य चकं स्तिनिश्चितिस्मवेततत्त्वस्य विशेष
णं संख्यादिपतिषु रौरं ऽरुपवकृत्वमंगीकुर्वतिनैयायिकाश्च नानात्मानोव्यवस्थातइति कचनुमत्यात्मानो नानात्वमं
गीकुर्वन्ति श्रोहत्ताश्च देहप्रमाणत्वमस्याकारमंगीकुर्वंति बौद्धाश्च क्षणिकतां सिद्धान्तेऽक्युक्तिभिरनेकात्मनामेव वित
तत्वित्काकुलं अंगीकुर्वंतिसत् असत् सदसत्तेलक्षणमितिपलचतुष्टयसम्बादिनः सांख्याः असत्यादिनो बौद्धाः सदसद राम
दिनो नैयायिकाः प्रपंचानिर्वचनीयत्ववादिनो वेदांतिनः न सत्ववाधानुपपत्तेः नहि सद्रूपजतंगगनादिकं वाध्यते नचास १४
त्वमतिभासानुपपत्तेः नहि असत्यं तानामसत्पाषाणशृंगं कदाचिदप्यवभासते नच सदसदात्मकं उभयरूपं परस्परविरोधात् न

ह्यान् अलाभः विभुलाभः नाविभुः पृथिवीपतिरिति नलस्य विभुत्वादित्यर्थः यद्विधौ तु एवंवराकी स्यात् एनं त्यजसि तर्हि
कोऽवरोऽस्मात् वरोऽधिकोऽपि तु नास्तीति नलमेव वृणीष्वेति भावः नलस्यापि वरणेऽस्ते केव स्यात् स्पर्धीत्यर्थः एषयराज्ञो
गन्धाः अलोकस्य पतिः स्वामी नाम मनुष्यो जातो देवो राजभावपि तु नल एवेति किं नानिश्चीयते किं वा न निश्चीयते अपि तु निश्चेयो
वरणीयश्च यस्मात् नलवरणे तव अतिमहतो जीवनस्य लाभो नलप्राप्ताविव तव जीवनमविष्णोत्यर्थः यदि वा पशुभावदे
देवरूपमेनं त्यजसि तर्हि तव कः श्रेष्ठो वरोऽपि त्वन्यो नास्तीत्यर्थः नैषधराजरावगतिर्यस्यास्तस्याः भवत्याः मनुष्याय नलो
राजा पतिः किं न निश्चीयते किं वा न निर्यते अपि तु उभयमपि कर्तव्यं यद्येनं मनुष्यमसि तर्हि तव निश्चितममलिमहान् अलाभो
महद्भाग्यं यस्मादेतादृशोऽन्यः कतरो वरो अपि तु नास्त्येवेत्यर्थः इति वा एषदेवो न इंद्रादिरमरो न किं तु भूलोकस्य प
तिर्मनुष्यो तितेजस्वी नल इति किं न निश्चीयते किं वा न त्रियते यदि च यं देवरूपमेनं त्यजसि तर्हि तव लाभो नो किं तु हानि
रेव धराया ज्ञायं नैषधराजः मनुष्यः स्तोत्रागत्याप्रकारेण स निमेषनेत्रत्वादिभिर्लिंगैर्नैषधदेवो नेति किं तु नमेणीयुते
न भूपतिरिति किमिति न त्रियते निश्चितं नाम मनुष्यो नलो यदि चैनं त्यजसि तर्हि तव वरान्योवरः श्रेष्ठः कतरो लाभः अपित्वे
तद्वरणात्परः कोपि श्रेष्ठः लाभो नास्तीत्यर्थः एषधराया भूलोके अतिसौंदर्यादिः कामः इति पृथ्वीमारः एष मनुष्यो न
लो न तु देवः कश्चिदिति किं न निर्णीयते किंवा न त्रियते निकटे एष्या नाम मेषाच्चलुणी प्रेतराकारधारणात् निमेसौदर्यम
स्य तु सहजमिति दर्शनमात्रेणातारतम्यं ज्ञात्वा एष नलो निश्चेयो वरणीयश्चेत्यर्थः इत्यादि व्याख्यायम्पाद्ज्ञात यान
लः पौठगले राज्ञि पितृदेवे कमी स्वरेरश्यादिविभ्वाः ३४ ॥ ॥ ३५ इति अपलाव एयभूः परमसौंदर्योत्पत्तिस्थानं साभी
मसुतां नले विषये तां एवौतां देवः पतिरित्यादि वाचं चेन्द्राग्निदक्षिणादिगीश्वरपाशिभिः समां सहतुलां श्लेषेण नैष
मपि वर्णयित्वा असमाय निश्चितरलितासंदेहवशात् नलनिश्चयाभावात् दोलायमानमनाः सतीव मूपि न्वमेवाश्वसमति
(ुः महत्तापं आप कामं विरविंधुवेणी गंगासागरसंगमा वाउदयोति दोलाभिव ना सोऽं के दैविवा ३५ सा मुमति सा
भैमी निषधराजो नलस्य संबंधिन्या विधेया यां मनो भूकोस्मात् नलविषये संदेहस्पृनीति यावत् पंचमी चासौ कोटिश्च

का॰ नै॰
११ टी॰
१५

न योऽरुणपद्मं प्रियाहं न मदेहे ते जानं तयोर्विवादं कलिर्यथा नलोऽतनुर्भाविनं मनो यरोमिवेदहयन्तः पिशुनो वलो निश्चिते
नले विवाहोऽभवेत्यैव संदेहस्य प्रतिबंधकं तस्मात्कलिवत्क्वापरस्यापि विरोधित्वात्तेन सा पीडितेति तिमुक्तमेवेत्यर्थः द्वापरेक
लौ च भैमीनलयोरभावोत्तं तयोर्विवाहं न सेहे ते तौ इत्यर्थः नलनिश्चयाभावात्सातितत्समंता पमायेति भावः शब्दस्योर्व
वलेनेयमुक्तिः द्वापरः संशयोऽयुगमिति विश्वः कलिरिप्यते स्पतेस्य किंच सीमुक्तासि घृतिरित्यादि श्लिष्ट एव द्वापरादचोपि तौ ति
परिभवः परो मुद्वेष्ठया नरतिधृतो विकल्पितत्वात् हृदो दए ३७॥ ॥ उत्कंठयन्निति परिमोहयमानाः ग्राणां मोहजनका
म वाणा यस्यैवंभूतो नलस्त्वमेव इमां भैमीं प्रत्येकमेव इंद्रादिनलपदेन युगपदेकस्मिन्नेव काले प्रत्येकं पार्थकोनोत्कंठयन्सोत्कं
ठान्कुर्वन्नन्यैर्वा नलो यन्नलः इति सु ह्येवैकस्मिन्निमिषेऽपि तुल्यकाले प्रत्येकं कारणोत्कंठयन् प्रयत्नसाध्यमन्याह श्रीम
न्यात्प्रत्येकमुत्कंठां अस्यां जनयन्निति यावत् एवंभूतः सन् पंचवाणः निजाः स्वीयाः शिलीमुखाः वाणास्तासां रुद्धो लक्ष्यमध्यस्य

उत्कंठयन्प्रथमां प्रगमयन्नलेषु प्रत्येकमेव परिमोहयमानवाणः जानीमहे निजशिलीमुखशोलिसंख्यासाफल्य
7S मापससरायदि पंचवाणः ३८॥ तिसृभीयवाणो भ्रियते तिया वतएवंभूताः पंचसंख्यातत्वं सा साफल्यं समयो जन्मत्वेप्यापत्तांहि
नस्यात्तस्मिन्नेवावसरे नत्वन्यदेति वयं जानीमहे उत्प्रेक्षामहे एकस्मिन्नलेऽनुरागस्य पुष्पाद्येकैकेनैव वाणेन जनने प्रोषां पंच
वानं वैयर्थ्यमेव स्यात् किं मयं नलः इति नलत्वोपलक्षितेषु पंचस्वपि प्रत्येकं पंचमिः स्ववाणैः प्रत्येकप्रयत्नेन युगपदनु
रागजनने पंचानामपि वाणानां साफल्यं तदेव स्मारमितीत्यर्थः उपगोस्य स्मरस्य विशेषणत्वात्प्रत्येकमिति संख्याद्विविध
वाणत्वात्संबंधभेदान्नार्थपौनरुक्त्यं नलेषु युगपदिमां प्रत्युत्कंठयन्नलस्य प्रत्येकमेव नलेषु वयुगपत्परिमोहयमाण
स्यापि द्विभैमीविषयेऽनुरागजनकवाणस्य समदनस्य यदि निजवाणसंख्यासाफल्यमापतर्हि तदेव नान्यदाऽपि च स्वस्थापिनसा राम
युगपत्प्रत्यगानुरागजनना तस्यामपि पंचानामपि तेषां प्रत्येकं युगपदनुरागजननात् स्त्री पवाणसंख्यायाः साफल्य १५
मायेत्यर्थः इति वा नलेषु तां प्रत्युत्कंठां कुर्वंस्तथा पंचनलेष्विव प्रत्येकमुत्कंजनयन्प्र्याद्भैमीप्रतियतः परिमोहयमाण

समस्तसत्ता असङ्गन्तुमर्हति उभयमप्यपि न भवतीति पिवक्तमपक्षं इत्यादि ज्ञानतयैव सा स्यादि प्रतिशरीरं भिन्नात्मा अणुरूप स्व
भावात् सर्वव्यापकानूव रूनात्मनेश्च इति नैयायिका अपि प्रतिशरीरं भिन्नात् सर्वव्यापकान् ज्ञानादिनवविशेषगुणवत
आत्मन इच्छन्ति आर्हतास्तु प्रतिशरीरं भिन्नान् देहपरिमाणान् संकोचविकाशशीलानूव रूनात्मनो गोकुर्वन्ति वैशषादि
मतिरेहं भिन्नानूत्रणिकज्ञानसंततिरूपानेव रूनेवात्मन इच्छन्ति मीमांसाभिलाभिमत्पेतत्नलस्य वथित्यादिमतो
लस्यामपि साक्षाज्ञानं दधेः पितुरश्चावेत्वंम्ने कुनलहृदमस्य पंचमकोटिस्यसमस्त नलेभ्यस्त्वितानापि वेधो हि वलालस्या
दत्ते मन इति न्यायेनायमेव भाग्यं सत्यं नलो भविष्यतीति तस्य मनसि बुद्धि रूढं द्वितीयार्थः मतान्तं विमतावपि सत्यतरे अबुन
तत्त्वलोकत्त इति लोकपरीलकोजनो यथा श्रद्धां धत्ते तथेति संबंधः मासुमिति पाठे निषधराट् नलः इदं हि चतुष्टये भेमी
मता एव स्वीयस्वरूपधारणात्तोस्वसेभाग्नुनयगच्छति सतीति लाभयोति निभेमीमास्या भेलोनिरोपं चैमकोटिस्य

कारिष्यते परिभवः कलिना नलस्य तां द्वापरस्तु सुतनुं मदुनोन्तुरक्तां त्वं भैमीनलोपयमनं विपुनैमसहेनेन द्वापरः कि
ल कलिश्च युगे जगन्मां २७॥ अर्थासात्मनि श्रद्धां नि श्चये न दये भैमीपाणिं एनासिंश्चतुर्थे प्रतिवेधकेसतीयंमया
कथंकारं प्राप्यते अपि तुनेति नस्पष्टमस्ति हृदम्भ द्वितीयार्थः पुनतानां विमतेसत्तासदसत्यादि पक्षान्तु तुष्ट्या संप्रक्रमतोतानि
ध ति सतिस भूद सि क्षिणाजिनि पंचमकोटेमोत्रे चतुष्कोटि विनिर्मुक्तेमतपतरे ब्रह्मणि तत्तत्त्वपालोकः श्रद्धां न धत्त इति
व्याख्येयं लोकः कौतुकदर्शी सम्प्रस्थाजनः इयमेवं भविष्यतीति निश्चयं न्याय पंचमः सत्यनल इति श्रावणिक्ष्यपनदपंचमकोटि
मात्रेणवत्कर्मधारयेतिनिर्वत २६॥ ॥ कारिष्यत इति उक्तिविशेषेणनरापि संदेहं निजनसंतापं वर्णयति कलिना च
तुर्थयुगेन नलस्यपरिभवः कारिष्यते कारिष्यते द्वापरस्तु अयवानल इति संदेहं अनेनपुनरपि च पादाउरोनतृतीययुगेनः
तां सुतनुं सुंदरांगीं रस्तत्वाकलेः पूर्वमेवागुनोतत्रापि पीडतलेकलिवरणान्तरं नलस्य परिभवं कारिष्यति द्वापरस्तु भैमीमोनेनलुवरी
तुमेवनासाहित्यर्थः तयोर्विरोधित्वे कारणमाह कलियस्मात्कारणात् द्वापरः कलिश्च द्वापरोपि युगे जगन्ताम लोके भैमीन

का॰नै॰
१२ टी॰
२६

याभावे यस्मादस्य न स्यवचनान्नलं निश्चितो मीति मद्धन परव पात्वेनं धीरत्वान्नलं निश्चयात्यभिमानं तं हं संस्कारेत्यर्थः आप्यत
इत्यादिवर्णमानसामीप्य इति लट् निषयसंबंधिनेयथी मन्नवरणाल्लत्वं कार्यमुदिष्ण्यहं संस्कारे तिवा योजना केवलेन षष्ठी यमि
ति पाठेन लं किल निश्चितमस्मीति योजना प्रियहृतमलमिति पाठो वा ४७॥ ॥ एकैकमिति एषामेभिर्महतामादरेण प्र
यत्नेन मुहुः एकैकं इन्द्रादीनां लोकत्रये हन्त विशेषजितां समया पुनः सामिप्राये दर्शितमर्थः अथ च महतामादरेण भयेन पतित्व
तेयं च्चादिसाहं लक्ष्यं पश्यतीति अवितर्कितरावलोकनकारणं योजनेच्या आपवादमयनेत्यर्थः परं पं च समुप्रेक्ष्य चिदल्पी
यांसमपि भेदविशेषं न चैव विभेद अनन्तरं चव स्वमात्मप्रकारेण एकाकान्तं संदेहपरं परं वितरता लब्धता वितीर्य चक्षुनूत
लंके कामन्तेदर्शनाव स्वमात्मप्रकारान्नेकयुक्तिभिर्मीमांसायता मनसा इयमेभी इदं व स्वमेलांविभाव्य चेतरस्येष्टाविचारयदित्यर्थः

एकैकमेत्य लतमुहुर्मुहुरादरेण भेदं विभेदन चयं च मुकेच्चि देषा एकाकिनं वितरता रत्नमुन स्मृत्वा दिनेवमन सेमपि
देवतार ४९ अस्ति लिचेद्भुमतिरस्ति जनस्य तत्र भ्रान्तो रागस्तु चिपि एकारणादि रादि त्वच्छो पसर्पणमसि निमाभिमा-
नमेदन्ममेव नर मोहनमेनि मित्त ४८॥

७६

उक्तेषु दर्शनेष्वन्यादिमेव उन्मादवानपि भवसमाश्रादरेण भूयेन आयस्येक भीदासे तार
तम्यं च न जानातीति एकाशानं च करोति उन लज्जति दृष्टांतिच्छदनरदर्शनोपेत भवेमस्य वास्थितविचारेण एवम प्यवस्थित त्वि
ताम्बुद्धिति भावः वेदस्मेति पाठे लडस्मृ इति लट् ४९॥ तमेव विचारमाह अस्तीति जनस्य हिचेद्बुमतिर्वा चेद्वा विलिबुद्धिः पस
परं तत्र भ्रान्तो प्रमाणप्रमिते कत्वे एकस्मिन्नेव वेदविषये यो अनेकत्वप्रत्ययस्तस्मिन्विषये रागमयो न त्रिमांतयोः संशयेरिकारणं
अविनिगेयतारूपितायाः कारणे गुल्म्यैकपीडनं नयनादि दर्शस्य काचकामलादिदोषस्य सद्गतं विपरीतकरणादि दोषः अपि
प्रथमो हेतुरस्ति तद्वद्द्वयभ्रान्तो च्चिपितादिः हेतुर्व्यक्तं न पात्र लिमायाः आदर्शो हि दृश्यमानस्य मुखादि प्रतिबिंबस्य अभिमानेवि राम
प्रतिबिंबस्फुरणरूपे भ्रान्ति ज्ञानेपि स्वच्छत्वादर्शादेरुपसमीपे यत्समर्पणं दर्पणप्रापणं दर्पणसन्निधानं तन्निमित्तं अस्तीति २६
शेषः दर्पणाद्धि स्वच्छवस्तुसन्निधानाल्लोके मणिप्रतिबिंबं भासत इत्यर्थः मे ममप्रवनरमीश्वरस्यमानेन भेदभ्रमे एकस्मिन्नतेवि

वा तत्र स्तुमयत्रापि उक्तं तज्जनने हेतुगर्भविशेषणं सा भैमी पंचस्वपि नलत्वेष्वनुरागाभृद् इति भावः स्तेषि तस्याः स्थित्यपि च
भावः पंचस्वनुरागात्पातिव्रत्यभंगप्रसंगः इति न पंचस्वपि परं तु रूपतापरिहारेण नलत्वेनैवानुरागात्परिहारः उक्तं उपन
यमुक्तं तेषु का मध्ये नामुक्तं उपपत्तिहेतुमस्मिन्विशमापद्यांतरे तत्कं वकुर्वन्निति तिन त्वरे तीति पिच ३८॥ ॥ तेषामिति इयं
विदर्भसुभ्रू भैमी नलेरूपात्तेषां दयीन्नानुरज्यत नान्तु स्वान्नलेनुरक्तोपरं रूपाद्वेतोरिति नैस्पर्धः यत्तो निषधराजरुचोर्नलतुल्य
कांतीन्देवानिंमादीन्त्यजं तीयद्विनलेरूपाद्धेतोरर ज्ञातहिं नलत्वेन रूपान्निंद्यानामपहते तावत्तस्मात्तस्मान्नलानुरागे
पंहेतुर्नभवती सार्थः तर्हि कम्पमनुरक्तेत्यपेक्षायां जन्मांतरे प्राप्यिगतं पूर्वकृतं कर्म तस्य यो विपाकः फलजननोन्मुखत्वात् जन्मांतर
न्मातं तदुत्पन्नाएवकस्यचनकस्यापि प्राणिनोनुरागः कुत्रचन कस्मिंश्चित्स्यात्तान्निउन्मीलति उन्मुद्रते पूर्वकृतकर्मवशाद्देवकोः
स पिकस्मिंश्चिद्भवतीति विभक्तिलयाच पूर्वजन्मकृतं सुकृतविशेषाद्देवानपहितानथकारणविशेषान्नलेनुरागस्तस्याः प्रभमन्दितोपः
देवानियं निषधराजरुचस्त्यजंती रूपादरज्यत नलेन विदर्भसुभ्रूः जन्मांतराधिगतकर्मविपाकजन्मैवो न्मीलति
चनकस्यचनानुरागः ३९ छक्रमाप्पनेसपतगः परिपृष्ट्यातेयः प्रत्यामितस्य हि पुरेव नलं गिरेति स स्मार स स्मरमतिः प्र
तिनैषधीयं तन्नाम रालपमरालमरालकेपा ४०॥ नलनिष्प्रयाभ्रावेपि रूपसाम्ये सत्यपि नलएवानुरक्ततया नलवद्विशिष्टरूपे
पोष्पन्यस्तलीयानुरागविषयो नामभवि तु नलएव तत्त्व घोत रूपासनात्वर्थमनुरागजनने उभयोरपि पूर्वकर्मविपाकोहेतुरयं प्र
रज्यतएवान्निकरणात्त्यज्यते त्रिच्चात्केर्नाभिप्रायाक्रियाफलविवक्षायां तङ् ३९ ॐ ति सस्मार काममत रलाधीमतियेसाः सान्न
रालकेपीकुटिलकेशी भैमी तत्र सभायां संदेहावसरत्वात्इति मन सि विचार्यनैषधीयं नलसंबंधि नेनलमन्त्य कारिणं प्रमरालपमरा
लेस्वर्गनिवासिने वा अथयाद्देशपत्नि उद्दिष्याः स्मारइति किं सपलगन्हे सा संधेकस्मिन्प्राने प्राप्यते सकेयः हंसः मयाएरितः साम
स्येपनएव मध्ये सतंनलमसंहेपपोयेति विध्यासतयाप्रष्ठा तेसा एव किमिति प्रष्टव्यः इति चेत्तन्नाद द्वियत्वात्तस्य हंसस्यागिराएवस मधस्
कालं ग्रवनलप्रत्यमिनिश्चिनोमित्यन्न हृदस्मज्ञानमपि च नलहृत्वाय सरयथाहं सत्व च नेनोहं ज्ञानवतीते प्यात्पुनापि नलानिश्च

का.नै.
टी.
२७

नस्मारः समयैवंमयः ॥ उनरपि सेन विरहेऽङ्गानतानः पादस्थान्सागस्त्यतो किंयद्विलमित्तेमयस्याः सामर्थ्येनालोकानसम्मात्कलानपश्या
मि स्मपि एदं इत्येन नमयः इत्यनेन नवाप्तो जनीयः ॥५४॥ ॥ मुग्धेति ॥ अथ पदान्तरे अपपवानमुग्धा मोहं व पापत्नी अस्मदं इत्यन्ध अस्ति हि
चे इत्याग्रनेकनवं अपपत्कां कारुण्यं का कारुण्यदयामिश्रापि त्वेन दप्रजातामिस्यर्थः यतः स्फुटं निश्चितं अयमीदृशः नलवाङ्मुखको
नृपः संकल्पस्तासैना मिद्दग् हेना चतुर्लोकपः तेषां सायथैव बत्यर्थः हि यस्मादनयादमेयमारस्तेये वेषांत्रुरोबस्थितानां स
बंधेन्सागाण्या इम इत्यादर्शनं श्लोकास्त्यानप्या तेन तेन प्रकारेण रचिताः यथा येन प्रकारेण नागाण्यादिगं पिपानिद्दहोनवि
स्पृशंति श्लिष्टशब्दप्रतत्याभिधावृत्या वहति नकेवलं नलमित्स्यपरर्थः तस्मादिदृष्टिरेव ममस्मतनारमाथमायया नल
रूपधृतमित्येवबुद्धिरुक्तानहुरवेसमरायनेपत्यर्थः तथापाशं विरूपाश नानयथापथ्नोहि ज्ञातव्यः रूपतो स्तो समरं ॥५६॥

मुग्धादयामिकपामिस्यमप्यापेदांकां सेकंदनादिकपटः स्फुटमीदृशोयं देवानायेन रचिताहितथा तये ये प्राणाम्याम
प्यादिगदिपानवियाः स्पृशंति ॥५६॥ एतन्मृगयमतिवेचकपचवस्यनाप्यकथं नमनुजस्यचकोस्तु विक्रं लस्मादि
तानिकिमसौनवहंति हंतवर्हिमुखोधुनरजेस्तनुतामुखानि ॥५७॥ एतदिति एतस्मिन्नदोयायाः मतेवेदैः वेचकेमाम के

पंचकेइत्यादि समरहेतन्मध्ये स्थिते नापि ममप्राणेषु अमुजस्य मनुष्यस्य विकृतेयेदनि मेघरजः स्पर्शम्लानकतुमत्वाद्धिलिंगके
पंनुकथमिवचकोस्तु प्रकाशता अपि विद्ददिमायया नलस्य रूपापि विश्वसच्छादितत्वात्तन्न प्रकाशतं इतिप्रत्यमित्यर्थः
नलस्यरूपमेवं वकत्वापि छलिनोगच्छतीति न्यायात् चतुर्णामेव वकेचमत्वेपि तेनास्ति किं परिहृतं सर्वमपि वनलोस्यापि वे
होकत्वयुक्ते एतद्दशा जगुहरप्युमानं खेदाद्धिवित्तिमिन्नेपक्षेवाहं तवैदेशमेव हिमुखोदेवाधुनेत्यनंलक्षो रेणः स्पर्शोय
या एवं भूता तनुर्येषां तेषां भावो धूलरजस्तनुता रेणुसंस्पर्शरहितेनतनुता मुखमादिर्येषां तानि खेदराहितेसात्त्वानि मुख्यत्वानि
निमेषत्वादीनि देवत्वव्यंजकानि तानि प्रसिद्धानि विकृतानि किमिति न वहंति धारयंति मयि कृपया लावण्यं ठ्युक्तानि परं तु नो
इत्येतत्कष्टमित्यर्थः ॥ विर्हिमुखपदेन कृपाराहित्यस्यचकंनलाविकृतानाम स्फुटत्वेपि यदि देवविकृतानि स्फुटान्यमविष्यंस्तर्हिमारिच

राम
२७

एभेभ्यः पंचत्वसंख्याविशिष्टेभ्यो बोधस्तस्मिन्विषये निमित्तं कारणं नास्ति द्वितीयं द्वयोर्नो कारणमस्तीति भावः त्रिष्वेकत्वात् एकोपि न त्वः पंच
याभासत इति तु मदीयाभ्यां निःकारणाभावान्नयुक्तात्तस्मात्तस्मात्स्म्यणवैते केवलमभविष्यतीति स्वयमेव संशयं च कारणपरिज्ञ
रचेति भावः अभिमानो व्यादिदेवैस्तानेव प्रणयदित्सयोरिति निर्दिष्टं ४२ ॥ ॥ एतदनंतरमाह किं वेति विवापसांतरेभ्यो सौ पुनरत्र
पथः नैषध एव कायव्यूहं शरीरसमूहं विधाय निर्माय मत्यपरिहासेन मतारणकौतुकं तनोति किमुत नो विलासी सौरभ्यो वा नल
वमपि क्रीडाकरणात्कायव्यूहं तनोति नलस्य केचन पंचतीतायथेः किं नो तनोतीति पाठे काकुः कायव्यूहस्य चेन्मायावित्वं यमि
त्यत आह विशिष्टस्य विज्ञानस्य विशिष्टज्ञानं येषां ते विविधाः ये कलात्मकाः ते पांचाले मत्वं वा कल्पतत्त्वे मतत्तस्यनलस्य तु
गाशयेवेदिते वज्रप्रवरूद्रयज्ञात् तेनैव सायकाव्यूहं विधाननेपा विद्यापि किमु न विद्यते अपि तु सापि विद्यत एवेति संभावनायां

किं नो तनोति मयि नैषध एव कायव्यूहं विधाय परिहासमसौ विलासी विज्ञानवैभवभृतः किमु तस्य विद्या सा विद्यते न तुर
गाशयवेदितेव ४३ एको नलः किमयमन्यतमः किमेषु कामोपरः किमु किमुत यमाच्चिने यो किं नु पंचयमरसोमत
यास मेषु ते वनेषु नलमोहमदेषु देवा ४४ पूर्वमप्यविरहं निःसहत्यातिरूपः सोयं प्रियस्तत इतो निषधाधिराजः भ
यः किमागतवतो ममस्मादृशो येपश्यामियद्विलसितेन नलान् लोकान् ४५ ॥ अन्यनैषभूवभुवः इति पाठे भुवः स्थानभूत
तथ्ये परिहासः उपसर्गस्य घञ्जीति सूत्रेण बहुलग्रहणाद्दीर्घाभावः ४३ एकं नेति चापत्तांतरं रूहरूपंचसु मध्ये अयमेको न
लः किमन्यतमः द्वितीयः रेलः उरूरवाः किं गपरः तृतीयः कामः किमुषि षष्ठकृपे अग्निर्नीयो अश्विनीकुमारे किमु एव मुख्ये
नेषु पंचसु एवं अरेनलमोहं किं नवरे अपि तु ते सेवनलब्धिं पारपापिनितुकायव्यूहरचना देव एव नलः पंचधाजा तइत्यर्थः
यतः स्वरूपेय भरस्य सौन्दर्यवाकुल्यस्यसीमतया परमाश्वकाष्ठात्वेन समेषु समहं सोक्रमात्तोद्विमोहे युक्तः अन्यतमः स्वार्थे पितमप्
सोमया व्ये नालः स्त्रीलिंगः ४४ पूर्वमिति विरहनिःसहया वियोगविकलया मया सोयं निषधाधिराजः प्रियः प्राणेशः इतस्ततः
सर्वासु दिक्षु पूर्वमपि स्वयंवरसमये यः आगमिपिहृष्टः य इदानीं दृश्यते समोहवशात्सर्वं च पूर्वमपि दृष्टं इत्यर्थः प्रकृते किमित्य

का॰नै॰ यस्येति । ईश्वरेणापि स्वप्रार्थिनः ललाटपट्टे यद्योग्यमनुचितमपि मन्येऽलिखि लिलिखितं तद्योग्यमपि तस्य योग्यमनुचितमर्थ्य
टी॰ ऽर्थ्यासक्तिर्न्नेत्रायास्यावैत योग्यमर्थ्य परिस्यज्य तत्परिहारेण स्वयमेव भवेदिति यावत् । अत एवाग्यतया कार्यकारणभावेन
१८ ति इन्द्रलोके कृतः संदेहे नलेऽर्थयां यावासनापृच्छि सदृशया तिष्ठ यो धारयेयं सोऽकाशासनाप्लुक्तेरस्तु भवत्वपि त्वं
वाविधायुक्तिनालिखि चित्तेन नास्य प्याकर्तुं विचारितेऽपि ललाटपट्टे लिखितादन्यप्यास्तु भवतु तोत्स्यर्थयोग्यमप्यस्यायोग्यमेव भ
वतीत्यत्र दृष्टांतमाह । यतो जलजमंभोजं आक्रांतपे रूपे रवि स्तर्ष्यकिरणैर्लीढं नरतिदिमे स्तदुनहोइं गच्छति उत्पलस्य
पौ लाहकः शीतस्पर्शः स्तु लाह प्राप्नकः । इति लोके दृष्टं तद्विपरीतेन जातमिति विरुद्धकार्योत्पत्ते विषमं तेन लस्य मम बाल
लाटपट्टेऽपि वरेण योग्यमेव लिखितं तद्धिपरस्परयोग्यपरस्त्रिरेखायतस्य ममचायोग्यमेव भविष्यतीति कं प्रकारं दि॥ ८

यस्येश्वरेण यदलेखि ललाटपट्टे तस्य द्योग्यमपि योग्यमपास्य तस्य । कांचास्तमस्तु विभुया मिहपोह
दाहेनाक्रांतपैंजलजमेतिहिमेस्तदाहः ५७ इत्यं यथु हमदभाग्यमनेनमन्ये कल्पद्रुमोपि समभूदवलुयाच्य
मानः संकोचसंज्वरदलांगुलिपल्लवाग्रपाणिर्भवन्नभवतिमा प्रतिबद्धमुष्टिः ५९॥

पारयिष्यामाप्निनूकमपीति देवानां न कोप्यपराध इति भावः ५७॥ तर्हि कल्पद्रुमो याच्यतामित्यत आह । इत्यमि
ति इदं नलैकत्वेपि समये वा इत्यमनेन नलानेकत्वभवनप्रकारेण अथवा यो दकमेमा भाग्येन लानिश्चयात्तथा दे वाभा
वो दृश्यते अनेन हेतुना प्रकारेण वा सोऽतिवहान्यः कल्पद्रुमोपि खलु निश्चितं मया नले याच्यमानः सन्मां प्रतिबद्ध
मुष्टिरातिकाप्पणसंकुचत् वरो भवतीस्यद्दं मन्ये किंभूतः संकोच एव संज्वरः संतापो येषां एवंविधानि दलानि
कलिसलयानेव अंगुलयो येषां मेवं संभूतानःपल्लवोण्वा अग्रपाणयः हस्ताग्राणि यस्यैवंभूत एवंभूतो भवनअन्यस्यापि राम
वद्धमुष्टेरंगुलयः संकुचिता भवति कोल्पितदानशीलोपि मंदभाग्यवशान्मां प्रत्यदातैव भवेदिति भावः अदातत्व १८
निश्चयाद्वभवतीतिवर्त्तमानप्रत्ययः ५९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ।

78

याचइति अहं मतं स्वयं नलं प्रति किं इति अथ वा नलं याचे किं अथ वा परं वोपरित्तो योऽतदर्थे न हस्या स्मये तेषां नित्यार्चेना द्विषमा
फलितैः प्राप्यैः तमदर्दडितैरलैः वैरलैः पातो एताइति द्विना नि नित्यं प्रजनोदयि पूर्व यं नलं न प्राप्य के स्तोधना प्राप्य न मानं कथं स
स्यति तं यथेवलत्राप्य नमित्यर्थः किं विधैस्तैः कंदर्पस्य घोपणाल्यातेली मुखो बाणस्तेन पातात्पतनात्पीलः फलितैः काकण्व
नीरनिधिः कृपासमुद्रो येषां ता नि स्मलएव गकरा तिगंभीरविलत्पाणि घोराणि कठिनानि चित्तानि येषां मेवं भूतैः यस्मात्कृते
पिनि सप्रजने कामायत्ततया नि कृपत्वात् फलितेरितार्थः यावित्ति कर्मानदत्तफले रितिवा पाठः फल प्राप्त्या व स्वपर्यन्त फलव
स्याभिव चेत नैनज्समासः ५८ देवानुपालभ्य [illegible] दिक्पालो मीशादिक्यालाले खादेवाः नलो भस्यानं यस्यास्तां
लोभभवां वा वर्णयितुं हृपं रोमांचं प्रतिपद्य प्राप्य गुणेनवतां सौंदर्यादिगुणयुक्तानामपि बोधं पाकं पर वा मुपहतिन्स्पकारण वरं

याचेनलं किमु मराल पतात्तदर्थं नित्यार्चेनादपि ममा फलितेरलैः कंदर्पघोषणशिलीमुखपातपीतकारुण्य
नीरनिधिगकरघोरचित्तैः ५८ इंषादिकानलभुवं प्रतिपद्य लोभवर्णयिं गुणवतामवि बः कथं वा मत्स्वोपरूप
पतनादिव [illegible] स्तकानामस्मेगतं वनतं सोपकृति प्रतितत्वं ५९॥ तं नदित्तये येषां तेन तिनस्ते षांभावस्तत्वं कथं वा कु
लोवाः कोरस्तं गमंनं स्वयमुपकारकत्वाभावेषि त्वाभिलाषितायामपि मयि भवदर्थं हत्याकारिणो नलस्याप्याकारे
षु तेषां दर्शात् द्विगुणामनात्यो पकारित्वमप्यागतं तत्माद्वि षये कथं विन छ मित्यर्थः नलाकाररथ्यारणादे तावतो मृत्सरता
रणा किमिति क्रियत इति भावः केषामिव मत्स्योः अश्रुतपाणास्त्रापुरुषाणवास्तानवप्रपदेषां स्तेषवरूपा स्मृतिगभीरा
र्थं तत्र पाकूपास्तेषु पतनात्तदर्थी कृत्वा तत्र विशेषलेलनीभलनुलभ्य भवोरेला वर्णयित्वा लिप्य हरयो भां प्राप्य गुण
त्वात् द्विगुणयुक्तानां वाप्यस्तकानां यथा वाचकपाठको युपकारकत्वं रूपमस्तं गच्छति मलेस मलाभवत्वा देवोपको
राभावादन्येषां चास्मर्पणादित्यर्थः कृपपतितानामपि स्तकानामनुपकारकत्वे मवप्रतिपद्य स्थितानामुपिस
मानकर्तृकत्वं ५९॥ ॥ ५ ११ ११ ११ ५ ६ ६ ११ ११ ११ ११ ।

नैप्र. १३ सी. ११०

ऽऽ अनुप्रासभासां छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासलाटानुप्रासाद्यछटान्द्रालंकारः कांतीनां किलाप उल्लासश्च मन्वाद्योविवेवेताः इ धाम नेवर्णसा
म्येन त्यपि पद्यमस्यानापायत्यन्तत्वात् द्वितीयप्यत्नु सदृश्यापि श्वानुरिप्रयत्नसाध्यत्वाद्भरमेयपद्यत्नु प्रासत्वं स्फुरतिन प्राविद्वितो
यसाहित्ये प्रथमेपि यथानुप्रासत्वमस्तितेयासुंदरांतरविहृदेनपश्चाद्वेलोकामानस्येवंचमश्चेतस्मोचेतन्नत्वन्यनमत्स्यात्वप्रयोज
कमतःसर्वेतुल्याएवेतिभावः अत्रायमेव श्लोकोदृष्टांतः अत्र त्वयोरेव प्रथमचरणगाढ्ययोर्वर्णसाम्यसत्त्वपिचरमेचरमपादद्वएवानुप्रा
सातिशयोनप्रथमपादे प्रथमइत्युक्ते वानुप्रासः प्रथमचरमयोरित्युक्ते नुचरमएवानुप्रासातिशयोदृश्यतेन तथाप प्रथमत्वस्य वर्येइति
वा यद्वा आद्यपादे चतुर्थपादयोर्वर्णसाम्ये सत्यपि चरमेचतुर्थपादेनु अनुप्रासभासां विलासा दि... मयोरनुप्रासत्वेसत्यपि चतु
र्थेनुप्रासभासांविलासस्तत्रेवानुप्रासत्वेनानुप्रथमेत्वपयतीतिमित्यपदेतत्सः कुत्र प्रीतः वशोदृश्यतां याज्ञं इतिषष्ठे ५४ ॥ ॥ श्रीति

इति मनसि विकल्पानुद्यतः संत्यजन्ती कृतविदपि दमयंती निर्णयं नाससाद सुतनुमपरितापात्स्कंदितानंदमस्याः अपि हि
रविरचितावस्कंदितं सिंहनादिः ५५ श्रीहर्षं स्याहूस्याहसमृतित्रयोदशतया देशाततोऽये महाकाव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ५६ ॥ ऊक्तप्रकारेण मनसि उद्यत उत्पद्यमानान् विकल्पान् अनेकप्रकारवलवत्कोधाव
दोषोत्प्रवने नसम्यजंतीकृत्विदपिपसेनिर्णयमिश्चयं नाससाद पंचसु मध्ये कस्मिन्नपि पुंसि नलनिश्चयं न प्रापेतिवा अथ पश्चा
न्नलनिश्चयाभावात् परितापेनास्कंदिता अभिभूतत्वात् नंदस्य परितापेन स्यात्कंदितो प्राप आनंदो येनैवंभूतं वास्या
मुखं कर्तृभि हिरण रूपेण रतितः अवस्कंदः पराभवोयस्यैवं विधं इन्दुरिंदुःप्रभदिनं चेद्वा सदृशम भूदित्यर्थः अवस्कं
दनमास्कंदः पराभवः परितापेन यदास्कंदः स संजातो यस्यैवं विधोप्यनेन दोषः सप्तमीनारकादित्वादूपसिद्धिः ५५ श्रीहर्षे
मिति अत्र पूर्ववत्स्याहूस्यामृति महृदयाह्लादकारित्वात् स्वाद सम्पत्ति पारके यंतमध्यन वार्थसुहितेन योदशतयोत्रा
देवयाभिधेयः सर्गोऽपरमत्तसमाप्त इत्यर्थः अवारमत्तमापरिभ्याओरमइति परस्मैपदम् ५६ ॥ ॥ इति श्रीवेदकरोपनामकश्री
मन्नरसिंहपंडितात्मजनारायणकृते नैषधीयप्रकाशे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥ । राम ११०

देव्या इति अथवा इह त्वं वरेण तेषु पंचसु मध्ये वायौ वरिस्यसि निःसत्यनलः तत्वेनावज्ञानासि अतस्तत्र चेत्तां मालां निवेशयसि तर्हि पे
त्युक्ता देव्याः स्वरस्वस्याः करे वरणमाल्यं वरणमधूकमालां अर्पयेदत्र मेति संभावनास्यमेवेत्तद्दृष्यतीति एवं क्रियमाणे मेषा दे
वीमयामलभुजं देव्यानामिंद्रेणो द्विषतो वैरिणी कृतास्या नम्नायामकस्मादित्यर्थः भवतु नामसा तेहे रिपौ स्वकार्यासिद्धिस्तुस्मा
ध्ये त्वनलस्माद् गुणेन त्वम तुल्याया निःसाराय स्वसेनापायस्यापि किं चिंतकारात्मकार्य्यमिदं स्वमेवं घुरत्नमुहुर्मध्यः ति अस्यां देवो
न विहन्मि ममयत्किं विरुद्धवल्लुपरं तदेव केषत्रपं भिन्नविघातेन करोमीत्यर्थः अन्योपि तत्कार्य्यस्नेहः स्वं विनाशयति द्विषतो
द्विषो भिन्न इति पालरिपु गिन्वान्द्वी इमलभुजो द्विषः स्नतु वेति षष्ठी ५२ यः इति अमी पंचसु भवत्सु मध्ये यः परमार्थनलः
सत्यनलः स्यात् सममवरणाय मालामंगीकरोतु इत्यं वप्रकारेण इत्युक्त्वा चेतिमासमालां तत्र तेषु मध्ये तं सत्यनलं प्रापयामितस्य

देव्यां करे वरणमाल्यमथार्पयेथा वायौ वरिष्यसि निरीक्ष्य तच्च निवेशयेति सेवामयामलभुजं द्विषतो कृतास्यास्त्वस्यैव तत्कणाय
तु विहन्मि न वपुरत्न ५२ यः स्यादमीषु परमार्थनलः समालामंगीकरोतु वरणाय ममेति चेतो तं प्रापया मियदितनवि
स्रज्य सज्जो कुर्वे कथं जगति प्रणवति। होवितुवः ५३ इत्थं नलं तु ललगेष वाचः सुधाभिः स्नपयतिम मचेतो नैषधः।
कस्य हेतोः प्रथमचरमयो गौशब्द योर्वर्णसाम्यविलसति परमे नुप्रासभासां विलासः ५४ ॥ नलं जज्ञो विसृज्य कथं

कुर्वे अपि त्वं एकस्मिन्नपि नलः जगति सर्वस्मिन्सभाजने भ्रष्ट एवति अपि तिरस्कारं विद्धं वः नलज्ञास्या गाम इति परिहासः भविष्य
ग्रा तो ति शेषः सर्वेषां समक्षमेव वचने लज्जास्यात् सर्वेष्णु प्रहसिष्यन्तीत्यर्थः होति खेदे यस्मादर्थे दुःखेद इति वा इति चेति स
मुच्चायः प्रकारे इति चेतीवा ५३ इत्थमिति इलरैस्य तुभिर्नलैस्तुलां साम्यं भजत इति भाजो गेष शेषः पंचसु मध्ये अन्यस्य पंचमो नैष
धः मम चेतः कस्य हेतोः केन कारणेन सुधाभिरमृतैः स्नपयति अमृतमिव करोति रूपसाम्यसत्यमेवं एवं ममम नेसयलाग
तत्वेन तस्माद्यमेव सत्यनलो भविष्यतीत्याशयः सत्यनलत्वज्ञापकं विरूपाचिह्नं परमेप्रेमसंवादं दृष्टं ते नाम्प्यथा कथयति
प्रथमेति वाऽथवा एकस्मिन् प्रथमचरमयोराद्यंत्ययोर्गौशब्दयोर्वर्णसाम्यप्रेमासत्ताम पिचरमेपादद्यासेश

॥श्रीगणेशायनमः॥वैदेहीशस्यक्वामेजयतिजयजनिर्दलितोनहमकोप श्रीमानठेहनुमानतुलमलनथोह
स्तविस्मस्तुतत्वः कोदंडकोडमेकं दधदाहतक्रुस्वंसकारी समंताद्भाजमस्मासालेलनिर्भिन्नकीजानि

20

21